

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

ROMU

Årsskrift fra Roskilde Museum

1987

ROMU. Årsskrift for Roskilde Museum 1987

Redaktion: Frank Birkebæk og Flemming Rasmussen

Sats: Hedehusene Fotosats

Tryk: Elsgaards Bogtrykkeri, Roskilde

ISBN 87-88563-081

ISSN 0107-928 x

Forsiden: Model af Roskilde Banegård 1847, udført af Jørgen Noe, udstillet i særudstillingen »Da jernbanen kom til Roskilde«. (Foto Flemming Rasmussen)

Bagsiden: Blikdamptrøle, indkommet til museets samlinger 1987. (Foto Jesper Jensen)

ROMU

Årsskrift for Roskilde Museum

1987

Roskilde 1988

Indhold

Senneolitiske gravhøje i Himmelev med hellekister af »Sjællandsk type« af <i>Palle S. Schiellerup</i>	5
Vikingehuse i Svogerslev af <i>Jens M. Ulriksen</i>	15
»... Et Tegn paa Erkjendtlighed« af <i>Mette Høj</i>	27
En mordsag i Roskilde 1638 af <i>Vivian Etting</i>	33
Fra ferle til grydeske af <i>Michael Andersen</i>	41
Da Jernbanen kom til Roskilde af <i>Mette Høj og Grete Rung</i>	47
Smedjen i Hvilen af <i>Anne Birgitte Eriksen</i>	65
Om industribygningers bevarings »værdighed« – Maglekilde Maskinfabrik af <i>Per Karlsson</i>	75
Roskilde Maskinfabrik – Fra gård til fabrik gennem godt 200 år af <i>Grete Rung og Bent Oslev</i>	87
Tyske flygtninge og sårede soldater i Roskilde under besættelsens slutning 1945 af <i>Ole Jørgensen</i>	105
Roskilde Museums åbningstider m.m.....	111
Roskilde Museums bestyrelse.....	112

Senneolitiske gravhøje i Himmelev med hellekister af »Sjællandsk type«.

Af *Palle S. Schiellerup*.

Fig. 1. Oversigtsbillede af anlæggene ved St. Valbyvej. (Foto Per Poulsen).

Der foregår en omfattende råstofudvin-
ding i Roskilde-området, som både for-
andrer naturen og betyder en destruktion
af de kulturlevn, der ligger i gravemaski-
nens bane.

For at sikre den nødvendige viden om
fortidens mennesker, inden sporene af
deres bygninger og gravpladser forsvin-
der, foretager museet undersøgelser i de
udlagte råstofområder.

I efteråret 1986 afslørede en sådan un-
dersøgelse en boplads fra den ældre jern-
alder ved en grusgrav i Himmelev. I
samme område af tegnede to formodede
overpløjede gravhøje sig i terrænet¹⁾.

Den første gravhøj viste sig at være
uden gevinst, dog fandtes nedsat i under-
grunden en urne fra den yngre bronzeal-
der, men egentlige spor efter en høj var
ikke at se. Det er nu til dags, takket være

Fig. 2. Typiske genstande fra senneolitikum. (Foto Flemming Rasmussen).

fredning, uhyre sjældent, at en ikke-overpløjet høj totaludgraves. Så vi håbede at den sidste høj ville byde på chancen til at udgrave en delvis intakt høj. Glæden var derfor stor, da de indledende manøvrer afslørede tegn på en uforstyrret høj. Oven i købet dukkede der en hellekiste op, som efter nøjere eftersyn syntes jordfri, hvilket tydede på, at den var urørt af gravrøvere og anden destruktion. Det at trænge ind i et jordfrit gravkammer, der ligger, som det blev forladt for årtusinder siden, er sjældent og sammen med den næsten jomfruelige høj, blev vi klar over, at en større undersøgelse burde igangsættes.

Da efterårets tunge gråvejrsgage meldte sig og midlerne var få, besluttede vi, med et større beløb i vente, at starte den egentlige undersøgelse i foråret 1987²⁾.

Ultimo april tog vi fat³⁾.

Selve lokaliteten er beliggende få hundrede meter øst for St. Valbyvej ved Lindholm grusgrav. Gravhøjen er placeret på et højtliggende plateau, der mod vest skræner ned mod Masterhøj og Roskilde fjord. Den ligger som de fleste høje, højt i terrænet.

Udgravningen

En maskinel afgravning fandt sted og til vores glæde fandt vi endnu en høj, ligeledes med en hellekiste. Omend anlægget var forstyrret, bød chancen også her på at undersøge en senneolitisk høj med hellekiste bevaret. Ud over de to høje, fremkom to urner, henholdsvis fra den yngre bronzealder og ældre jernalder, samt en partiel kæde af de randsten, der markerer en højs fod. Endvidere fandt vi nogle stenfyldte huller, antagelig stolpehuller

(fig. 1).

Da vi nu havde mulighed for, at undersøge en intakt høj, samt en delvis intakt høj, foretog vi en afrensning af anlæggene med håndkraft, et tidsrøvende arbejde, der dog senere viste sig at blive honoreret. Således fandt vi ved afrensningen omkring den nordlige høj noget uhyre sjældent, nemlig spor efter stolper.

Man ved forbavsende lidt om de senneolitiske højes udseende og indretning, hvilket dels skyldes nedpløjning og dels at man i ældre tid har koncentreret sig om udgravningen af selve hellekisterne, omend udgravning af disse også er sjældne⁴⁾. Men vi havde altså to høje, hvoraf den ene var forstyrret, men dog et sjældent godt grundlag for at fravriste højene og hellekisterne nogle interessante detaljer.

Hvordan kunne vi nu datere disse anlæg. Jo vi kender gravformen fra en lang række andre fund⁵⁾ og fundet af en flintdolk samt en flintøkse, kunne samtidig ad arkæologisk vej datere højene til senneolitikum (fig. 2).

Bondestenaldrens slutning

Perioden vi her har med at gøre, kan henføres til bondestenaldrens sidste del, senneolitikum, eller måske bedre kendt under de populærvidenskabelige navne Dolketid eller Hellekistetid (fig. 3). Det vil sige 2400 og til 1800 f. Kr., en periode der dækker ca. 600 år i absolutte årstal. Efter afslutningen af Enkeltgravskulturen⁶⁾ er det skiftet i mandens bevæbning, fra økse til dolk, der markerer begyndelsen af denne periode. Det er dog ingen brat forandring der finder sted, idet mange traditioner fortsætter og viser en jævn udvikling fra Enkeltgravskulturen. Men en række nye redsksformer ser alligevel dagens lys, bl.a. flintdolken og

perioden betegnes derfor også tit dolktid.

Dolkmoden var et internationalt fænomen inden for den såkaldte Klokkebægerkultur, hvor dolkene blev fremstillet af kobber⁷⁾. I Sydsandinavien hvor man endnu ikke havde noget kendskab til metalteknologien, eftergjorde man kobberdolkene i flint (fig. 2 og 3).

Periodens gravskik er mangfoldig på former, der tilmed varierer fra egn til egn og udviser kronologiske forskelle, men hellekister er en yndet gravform og den mest iøjnefaldende gravtype, som også tit navngiver perioden⁸⁾. Idet vi her har med to at gøre, bør vi se nærmere på denne form. Hellekisten på øerne kaldet hellekiste af »Sjællandsk type«, er af veksellende størrelse, de er øst-vest orienteret med åbningen i øst. Opbygningen består af opretstående sidestillede, til tider kløvede sten (heller), som er sat med den flade side indad, mellemrummene kan være tætnet med små flade stenfliser og skærver. Oven på disse sidesten er lagt større sten, dæksten, og kisten er til sidst lukket med en eller flere opretstående sten. Herover er der så kastet en lav høj. Gulvet i sådan en kiste er ofte belagt med flade stenfliser, hvorpå den døde er lagt. Målet på kisterne er sjældent over 2,50-2,75 m lange og 1 m brede, oftest smalle og de større kan da også lede tanken hen på bondestenaldrens megalitgrave. Kisten er som man vil bemærke af ovenstående, bygget sådan, at den kan bruges til flere begravelser. Indholdet af oldsager er typisk flintdolken og den bliver hyppigere i denne gravform jo nærmere vi kommer den ældre bronzealder. Andre genstande kan være bensager, flintpilespidser og hængesmykker af skifer er ret almindelige, men også metaller forekommer, hvorimod den ofte ringe udførte keramik er sjælden.

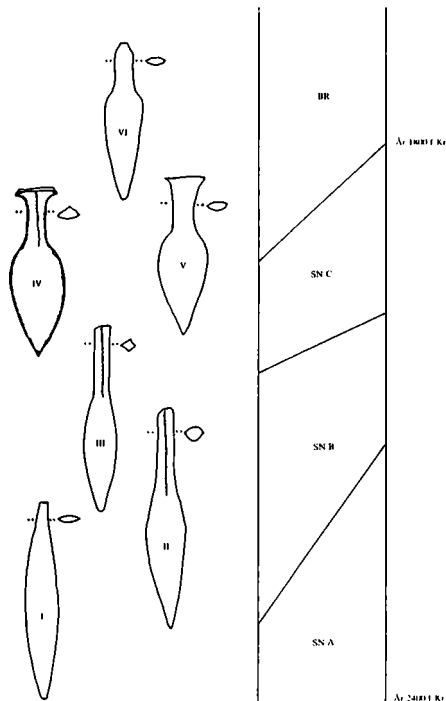

Fig. 3. I kronologiskemaet ses de seks dolkypers relativkronologiske forhold ud fra mængdemæssig forekomst, regional variation og fundkombinationerne. Under b ses de tidsmæssige forhold mellem SN A, B og C ud fra a. (Frit efter Torsten Madsen: *Perioder og periodeovergange i neolitikum*. Hikuin 4 1978).

Hellekisterne synes at være under indflydelse fra Vesteuropa og deres popularitet på øerne og i det sydlige Sverige steg og nåede deres klimaks i den sidste del af denne periode. Perioden har på trods af visse lokale forskelle, især inden for gravskikken, et ret ensartet fundmateriale, som gør det berettiget at tale om en sen-neolitik kultur.

Gravhøjene

Som nævnt i ovenstående, er vores kendskab til højene og deres opbygning spar-

som⁹⁾. I dette tilfælde kunne vi ved hjælp af afrensningen og profilbænke udlagt på strategiske steder, tegne et ganske godt billede af deres oprindelige udseende. Den nordligste høj var opbygget således (fig. 1): Efter at man havde opbygget hellekisten i en nedgravning, blev den dækket af en lerkappe med flintskærver, ved syd, vest og nordsiderne blev der lagt større sten omkring og siden hen, har et cirkulært tæppe af hånd til hovedstore sten omsluttet kisten. Herefter er der lagt et cirkulært stentæppe af håndstore sten, dog i en vis afstand til kistens stentæppe, og endnu et cirkulært stentæppe er lagt på, delvis over det andet, således at der dannedes et »trin«. I yderkanten er der så placeret større sten, kaldet randsten, som har dannet højfoden. Henover anlægget er der så til sidst kastet en lav høj, dog således at randstenene stod frie (fig. 4). De intakte stentæpper vidner også om den opkastede, lave jordhøj, idet disse ville have været ødelagt af vind og vejr, hvis de havde stået blottede og synlige.

De førømtalte spor efter stolper som ses omkring nordhøjen, er en sjældenhed (10). Stolpehullerne, som er ca. 10 cm dybe og ca. 20 cm i diameter, har stået parvis, med en indbyrdes afstand på ca. 20-30 cm (fig. 5). Højen har altså været stolpeomsat, (dog ses i det sydøstlige hjørne en afbrydelse, som måske skal ses i forbindelse med indgangen til hellekisten). Stolperne har stået ca. 1,5 m fra randstenene. Funktionen af disse stolper kendes ikke. Men de kan have været af praktisk betydning ved højens konstruktion. Men man bør også overveje om de har været et led i markering af højen i terrænet eller lignende. Selve høj anlægget er ca. 16 m i diameter, højden kan af gode grunde ikke helt konstateres, men meget over 2 meter har den nok ikke været.

Fig. 4. Faserne ses tydeligt og randstenene er yderst til venstre. (Foto forfatteren).

Meget synlig i landskabet var den ikke (fig. 6).

Ud fra oplysningerne viste det sig, at højen stort set var intakt og det gav os et

Fig. 5. Spor efter stolpehegnet omkring nordhøjen. Bemærk de parvise huller. (Foto forfatteren).

glimrende supplement til vores i forvejen noget sparsomme viden om disse høje. Endvidere gav det os et ganske godt billede af en sådan højs oprindelige udseende. Den anden høj, som ligger op ad den nordlige, var dog delvis nedpløjet og på anden måde forstyrret (fig. 1). Hele den sydlige og vestlige del mangler, men resten af højen var dog så godt bevaret og kunne ligeledes give os et indtryk af højkonstruktionen. Hellekisten under højen her var ligeledes bygget i en nedgravning i undergrunden, men sikre spor efter lerkappen var ikke at se. Herefter var der pålagt et cirkulært stentæppe af hånd-til-hovedstore sten, dog i en vis afstand til kisten, endnu et cirkulært stentæppe var lagt på, men her af mindre sten, til sidst endnu et, af sten i samme størrelse. Randsten og spor efter stolper fandtes ikke ved denne høj. Højens diameter må cirka anslås til 10-12 m og højden nok 1½ m, altså noget mindre af dimensioner end den anden. På trods af de nævnte forstyrrelser, får vi også her, et rimeligt indtryk af højens oprindelige udseende.

Undersøgelserne i Himmelev har givet os en spændende viden om højenes udseende og konstruktion for henved 4000 år siden. De enkelte høje må have været bygget i én arbejds gang (det tyder stratigrafierne på) og de har stort set samme opbygningsmetode. Dog »mangler« der stolper og randsten til sydhøjen. Der kunne endvidere, ud fra stratigrafiske iagttagelser, påvises, at man først har anlagt den nordlige høj, som også ligger højest i terrænet, og på et senere tidspunkt må så den sydlige høj være »hægtet« på. De to høje kan derfor have stået samtidig. Henover disse to lave høje, har man senere bygget en ny høj, et ikke ukendt fænomen. Den partielle randstenskæde syd for højene

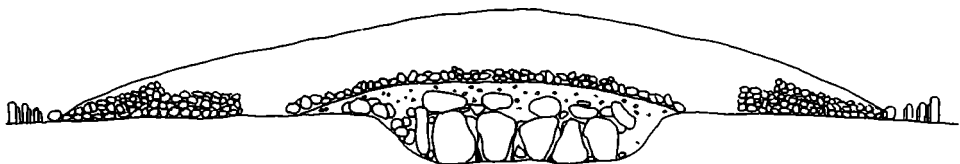

Fig. 6. Ovenstående delvis rekonstruerede højsnit, viser den nordlige højs opbygning med hellekisten centralt placeret. (Forfatteren del.).

vidner om det, og urnen fra yngre bronzealder kan meget vel tænkes nedsat i denne bronzealderhøjs periferi. Men sikre spor efter selve bronzealderhøjen fremkom ikke og må sikkert tilskrives nedpløjning gennem nyere tid.

Hellekister af »Sjællandsk type«

Efter at have undersøgt de nok så spændende høje, skulle vi så se på det centrale i disse, nemlig kisterne. Hellekisterne som ikke er et ukendt fænomen, vel nærmest et typisk eksempel på den mest almindelige gravform på de danske øer, kunne alligevel bidrage med væsentlige informationer.

Hellekisten under den nordlige høj, som vi af gode grunde så frem til med spænding, var opbygget efter samme model som beskrevet i det foregående. Selve kisten er som nævnt nedgravet eller rettere sagt opbygget i en aflang nedgravning i undergrunden, nedgravningen strakte sig længere mod øst end kistens indgang. Kisten var også her øst-vest orienteret. Fem sten var sat i to parallelle rækker og i vest-enden var der lukket med en større. Imellem og omkring disse var placeret stenklær og mindre sten for at skabe stabilitet i konstruktionen. Som dæksten over kisten, var der placeret fire store sten, de vejede knap en ton hver. Det siger noget om den arbejdsbyrde det

har været at bygge disse kister. Endelig var kisten lukket af to mindre næsten flade sten, som jo skulle kunne flyttes ved de gentagne begravelser (fig. 7). Hele kammeret var så forsejlet af en lerkappe indeholdende flintskærver, snegle, muslinger og vandrullet flint. Det var spor som tyder på, at tang har været pakket omkring kisten, hvilket man både kender fra bondestenalderens sidste del og den ældre bronzealder. Afstanden til fjorden er da også kun ca. en kilometer. Kistens indvendige mål var 3,0 m i længden og 0,80 m i bredden, hvilket gør den til en af de større hellekister. Udfor kistens øst-ende, ved og omkring rampen, lå spor efter de gentagne begravelser. Store mængder af menneskekogler, mindst to individer, samt en flintdolke (fig. 2) var placeret samlet. Disse udrømninger hidrører fra gentagne gravlæggelser i kisten. Efter udtagning af skelettet og en ny gravlæggelse, har man genbegravet koglerne uden for og omhyggeligt tillukket kisten igen. Især kranierne har ved genbegravelserne været behandlet med stor respekt. Vi kunne altså konstatere, at kisten har været brugt mindst to gange.

Ved selve udgravningen af det tynde jordlag i kisten, fremkom der i vest-enden et lille lerkar, et bæger (fig. 2). Ved den videre udgravning dukkede skeletdele op. Til stor forundring (kisten var jo uforstyrret) syntes der nogen uorden i kog-

Fig. 7. Hellekisten fra nordhøjen set fra oven. Man bemærker dæksten og rampen ned til kisten. (Foto forfatteren).

lernes placering. Skelettet lå ikke anatomisk korrekt. Hele brystpartiet, overarmene og kraniet var forstyrret og stærkt fragmenteret. Resten af skelettet var dog nogenlunde bevaret, skeletdelene kunne ikke umiddelbart køns- og aldersbestemmes. Kisten indeholdt således det sidst gravlagte lig, samt få dele af tidligere gravlæggelser (fig. 8). Bl.a. lå der ved indgangen kæben med isiddende tænder af et seks års barn. Liget af den sidst gravlagte, som lå i udstrakt rygleje med hovedet i vest, lå på et velanlagt fladt flisegulv. Oldsager, foruden flintdolken og lerbægeret dukkede ikke op. Spørgsmålet meldte sig så, hvordan kunne den jordfrie kiste, som var forsejlet af en lerkappe, være forstyrret? Forstyrrelserne kunne ikke stamme fra gravrøveri, i så

fald har tyven været en gentleman og lukket pænt efter sig. Men den stærke fragmentering af knoglerne tydede mere på at et dyr måtte tilskrives denne ugering. Forstyrrelsen til trods, var selve kisten og dens omgivelser intakte og kunne bidrage til en lang række nye oplysninger om gravform og gravskik.

Kisten under den sydlige høj var også bygget i en nedgravning i undergrunden, nedgravningen strakte sig også her længere mod øst og udgjorde en rampe (fig. 9). Kisten var sat af fire sten i den nordlige og fem på den sydlige side; en noget større sten havde også her dannet kistens vestlige ende. Omkring kistens sydlige, vestlige og nordlige sider, var der et kompakt lag af flintskærver, modsat den anden kiste, som var pakket med almindelige mark-

Fig. 8. Hellekisten er tømt. Øverst til højre ses det lille bæger. (Foto forfatteren).

sten. Graven var forstyrret, fyldt med jord og kun to dæksten befandt sig på deres rette plads. Stenene til at lukke kisten med var der heller ikke sikre spor efter. Forstyrrelsen her skal nok tilskrives gravrøvere engang i fortiden. Kistens indvendige mål var 3,5 m i længden og bredden var 0,80 m, igen en kiste af store proportioner. I udrømningen i østenden var der ingen knogler at finde, men fragmenter af et lerkar og en fragmenteret økse lå nær rampen. Ved udgravningen af kistens indhold, kom flere skeletter til syne, et syndigt rod, men ved nærmere eftersyn tegnede billedet sig anderledes. Den sidst gravlagte lå i udstrakt rygleje med hovedet i vest. Skelettet kunne bestemmes til værende en kvinde på over 30 år og ca. 1,60 m høj. Derudover lå mindst to individer langs siderne af hellekisten¹¹⁾ ordnet således, at de større knogler, arm- og benknogler, var placeret i siderne. Flere mindre knogler lå spredt i kisten, men en del var ophobet i vesten-

Fig. 9. Hellekisten fra den sydlige høj set fra oven. Kun to dæksten var tilbage. (Foto forfatteren).

den. Man må forestille sig dem skubbet op ved den nye gravlæggelse. Disse forhold skal nok snarest ses som praktiske end som religiøse (fig. 10).

De to hellekister af »Sjællandsk type« bidrog med nye oplysninger om gravskik og form. Forskelle de to kister imellem var også at se bl.a. var der forskel i opfyldningen omkring kisterne, de håndstore sten ved den nordligste, og det kompakte flintskærvelag ved den sydlige. Ved de gentagne begravelser valgte man i den ene, omhyggeligt at genbegrave uden for kisten, altså en udrømning og samtidig genbegravelse, hvorimod man ved den anden, placerede skeletdelene inde i ki-

Fig. 10. Hellekisten er tømt. Man ser de mange skeletdeles ordening. (Foto forfatteren).

sten, langs siderne. Om der ligger nogen kronologiske overvejelser til grund for dette er i øjeblikket svært at sige. Her må man inddrage paralleller fra andre fund. Også forskellen i stenalget, de to kister imellem ses tydeligt, men det er nok tilfældigt, idet anskaffelsen af materialer til kistens opbygning kan have været svær, man måtte tage det forhåndenværende. Spørgsmål som ikke umiddelbart kan besvares.

Oldsagerne

Selv om oldsagerne er få og kisterne kun indeholdt det lille bæger, er de dog værd at beskæftige sig med, idet de har været med til at tidsfæste anlægget. Flintdolken som blev udgravet ved den ene kistes udrømning er lancet-formet og har en nuværende længde på 19,5 cm, (knækket ved skaftenden) (fig. 2). Dens største bredde er 4,5 cm. Den er dog så hel, at man kan bestemme den til type I af de seks typer der skelnes imellem (fig. 3). Denne type kan igen inddeles, men på grund af opskærping er det ikke muligt at foretage en nøjere bestemmelse.

Flintaksen er ligeledes fragmenteret, men den kan alligevel bestemmes til at være en tyndbladet økse, hvor æggen har været bred og svagt buet. Den bærer tydelige spor efter slibning på siderne (fig.2).

Keramikken er sjælden i gravene. Her har vi glædeligt to karter repræsenteret. Det ene, et lille fragmenteret bæger med en svag indsnøring over foden, er ca. 5,3 cm høj og 8,1 cm ved bunden, en type som kendes fra perioden. Det andet, et spandformet forrådskar, som under randen er ornamentet med mindst to vandrette vulste. Oldsagerne er som sagt få, men deres egen datering sammenholdt med den øvrige flint i og omkring højen, plus de stratigrafiske iagttagelser, giver en

klar datering til bondestenalderens sidste periode. Dolken repræsenterer den tidlige del, hvorimod øksen og lerkarrene kronologisk dækker hele perioden.

Sammenfatning

Ved Roskilde Museums udgravning i Himmelev, som her kort er skitseret¹²⁾ har vi øget vores viden om dolktidens gravskik, form og -høje. Sjældent er det, at hele intakte højkomplekser med beva-

rede hellekister bliver undersøgt. Specielt spor efter stolpehegn er overordentlig sjældne i perioden. De to hellekister af »Sjællandsk type« bidrog ligeledes med vigtige oplysninger om gravskikken, idet disse grave kun i ringe grad har været genstand for systematisk forskning. Spørgsmålet om deres brugsperiode kan ikke nøjere tidsfæstes, men falder klart inden for den noget oversete periode ved overgangen til bronzealderen.

Noter

1. Rom. J.Nr.: 659/83, 659/86 og 660/86. Undersøgelsen blev finansieret i henhold til § 26 i Museumsloven. Foruden undertegnede deltog stud.mag. Keld Møller Hansen, som hermed takkes for hjælpen.
2. Rom. J.Nr.: 659/86, Himmelev s., Sømme h., Københavns a. Sted nr. 2.04.05. Lokalitetens navn er St. Valbyvej. Undersøgelsen blev ligeledes finansieret ved hjælp af § 26 midler.
3. Udover undertegnede, der fungerede som udgravningsleder deltog stud.mag. Keld Møller Hansen, Ursula Kroghsbøll og Lotte Lai Sørensen. Fra Nationalmuseet deltog Poul Erik Skovgaard og Per Poulsen, de takkes alle for samarbejdet. Fra Roskilde Museum deltog mag.art. Søren A. Sørensen, der specielt takkes for den ydede velvilje og indsats. Endvidere skal der rettes en tak til museumsinspektør Tom Christensen og overinspektør Poul Otto Nielsen for råd og vink.
4. Søllerød Museum udgravede i efteråret 1987 en forstyrret hellekiste ved Kløvtoften i Høje Tåstrup. Søl. 296. Det formodes at der også indgår en trækonstruktion i gravbygningen. Mag.art. Ditlev L. Mahler takkes for oplysningen.
5. Der kan bl.a. nævnes hellekisten i Gerdrup samt Skedebjerggård nord for lokaliteten, men selve gravformen er alment kendt.
6. Enkeltgravskulturen optræder i bondestenalderens midterste del. Se Arkæologisk ABC s. 73-77. 1972.
7. Klokkøbægerkulturen svarer til den seneste del af bondestenalderen i Norden. Se Arkæologisk ABC s. 180-181. 1972.
8. Udover hellekisten ses også andre gravformer, bl.a. fladmarksgrave, efterbegravelser i megalitgrave men også ligbrændingen bliver introduceret her.
9. Nævnes kan dog andre anlæg. Pauline Asingh og Niels Axel Boas. Diverhøj. Skalk nr. 1, 1987. Per Ethelberg. Løsning, sb. 17. Danmarks længste udgravning. 1987. Henning Nielsen, Nyregård. Arkæologiske udgravninger i Danmark 1986. Og Erik Jørgensen. Stenhjulet. Skalk nr. 5, 1980.
10. Stolpehegn ses ved Hjordkær by ved Åbenrå. Erik Jørgensen. Op.cit. 1980.
11. Mag.scient. et lic.med. Pia Bennike foretog en foreløbig undersøgelse af skeletmaterialet.
12. En større publikation er under udarbejdelse. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1987.

Vikingehuse i Svogerslev

Af Jens M. Ulriksen

Nøudgravninger er blevet arkæologiens hverdag, og hverdag var det i begyndelsen af oktober 1987, da mandskab fra Roskilde Museum med en gravemaskine afdækkede ca. 1750 m² mark i Svogerslev by (fig. 1)¹⁾. Vi befandt os på en lille mark, klemmt inde mellem Lynghøjskolen parkeringsplads og bebyggelsen på sydsiden af Svogerslev Bygade. Her var der i løbet af sommeren blevet trukket søgegrøfter på det højestliggende område, og en del lovende stolpehuller og gruber aftegnede sig i undergrundsleret. Lidt keramik fortalte, at vi befandt os i vikingetid/ tidlig middelalder (fig. 2).

Stednavneforskningen har for længe siden godtgjort, at stednavne der ender på

-lev, hører til de ældste her i landet²⁾, og interessen var stor, for her havde vi en mulighed for at grave på en gammel toft, kun få hundrede meter fra landsbykirken, og muligvis få en datering på Svogerslevs ældste fase.

Udgravningen

Med udgangspunkt i søgegrøfterne fik vi hurtigt fundet de første huse. Det drejede sig om hus I, bestående af 6 sæt tagbærende stolper (fig. 3), og hus II med 2 sæt (fig. 4), orienteret i øst-vestlig retning. Væggene var desværre ikke bevarede i nogen af dem, og da vi heller ikke var heldige med fund i stolpehullerne, der ellers var klare og tydelige, må vi nøjes

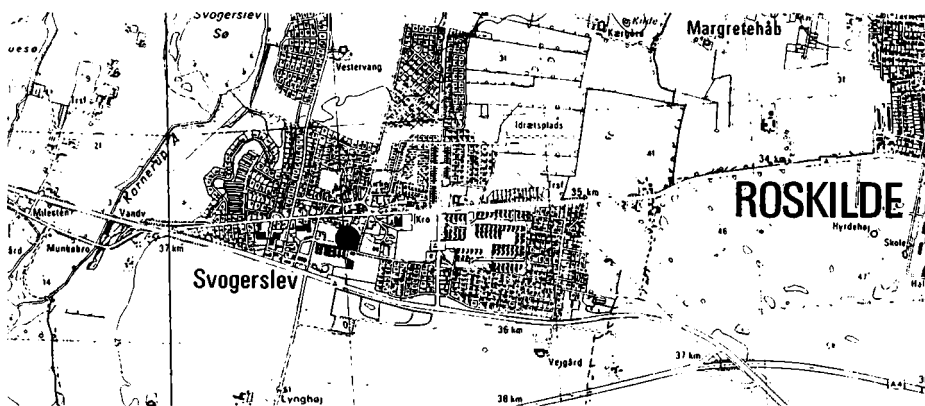

Fig. 1. Udgravningen ved Lynghøjskolen, markeret med en udfyldt cirkel. Udsnit af Geod. Inst.'s 4-cm kort. Gængivet med tilladelse, A.404/85.

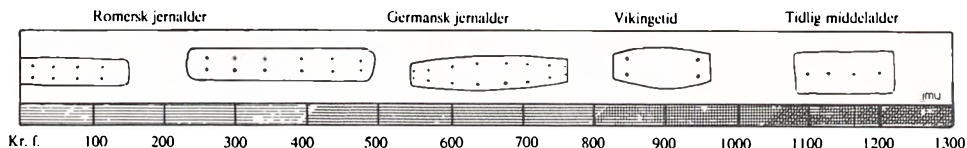

Fig. 2. Skematisk fremstilling af beboelseshusets udvikling fra Kr. f. til tidlig middelalder.

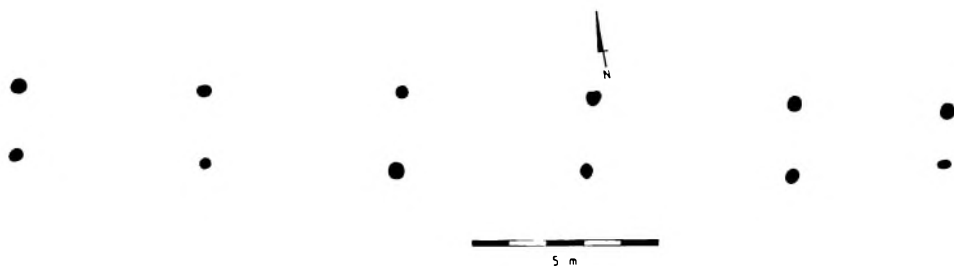

Fig. 3. Hus I, tagbærende stolper.

med at datere dem til jernalder. Muligvis kan man trække hus I op i yngre jernalder, da afstanden mellem sætterne (5-5,5 m) og mellem de tagbærende indbyrdes (2,0 m), giver et modul, vi kender fra yngre jernalderboplader som f.eks. Gudme III på det sydøstlige Fyn³⁾. Modulet i hus II er lidt anderledes, 4 x 2,6 m, hvilket muligvis udvider dateringsrammen til ældre jernalder, uden vi dog har fund til at underbygge denne antagelse.

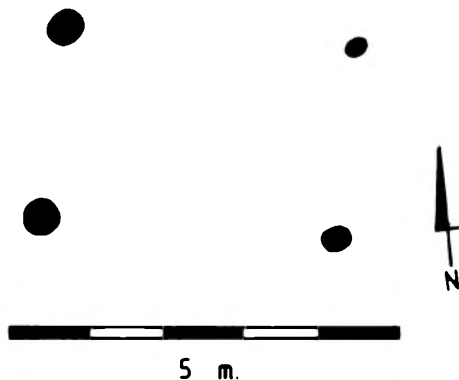

Fig. 4. Hus II, tagbærende stolper.

Vi var mere heldige mod øst i feltet, hvor den nordlige væg til hus VI tegnede sig klart og tydeligt som en krum række af trækulsholdige stolpehuller, og midt på denne sidder indgangen, markeret af 2 indtrukne stolper (fig. 5 og 6). I vest fortsætter linjen mod syd, og danner gavlen. Sydveggen var ikke ligeså tydelig, men ved snitningen kunne man finde samme fyld iblandet brændt lerklining, som i nordveggen. I hver gavl sidder 2 tagbærende stolper, og endnu et sæt er placeret midt i huset. I vestgavlen er der tegn på, at der har været foretaget en reparation, da de tagbærende er skiftet ud.

De mange stolpehuller i området hører sandsynligvis til en anden bygning, der har stået her, men det var ikke muligt at påvise en konstruktion på stedet.

Roskilde Museums midler var på dette tidspunkt ikke til en udvidelse af feltet, men vi fik vores ønske opfyldt ved en bevilling fra Rigsantikvarens Arkæologiske Sekretariat.

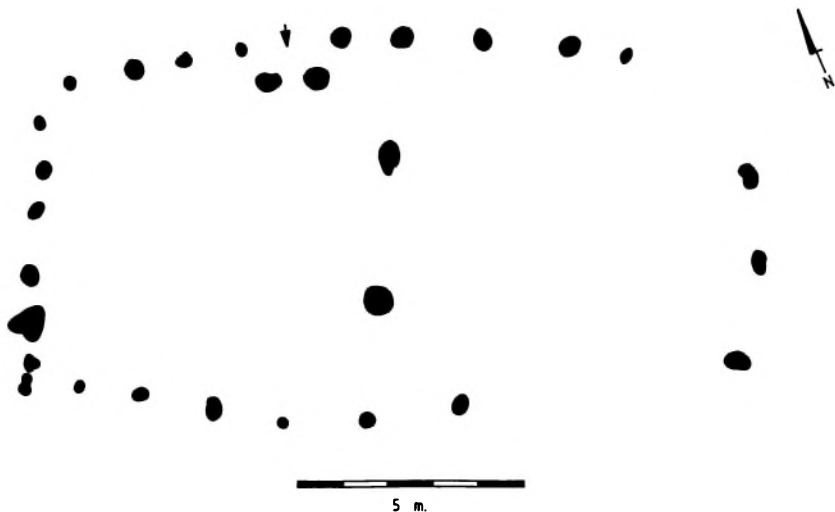

Fig. 5. Hus VI, vægstolper og tagbærende stolper. Indgangen er markeret med en pil.

En kold oktoberdag med heldagsregn, trak vi muldjord af for anden gang⁴⁾, og selv om feltet inden frokost lignede Flandern i 1916, fik vi efterhånden nogenlunde facon på yderligere 6 huse. De lå oveni hinanden, men var af flere forskellige

konstruktionsprincipper. Hus III bestod af mindst 8 sæt tagbærende stolper, ialt 27 meter langt, orienteret vestnordvest-østsydøst. Det vestligste sæt er 1,6 m bredt, mens afstanden mellem de øvrige stolper i sættene var 2,0 m (fig. 7). Det er

Fig. 6. Hus VI under udgravning, set fra vest. (Foto forfatteren).

Fig. 7. Hus III, tagbærende stolper.

ikke helt sikkert, at vi har den østlige ende af huset, da en stor jordbunke lå i vejen, og p.g.a. presset tidsskema, måtte vi afstå fra at flytte den og kigge efter. Afstanden mellem sættene er 3,5-4,1 m, og i de fleste

tilfælde er der aftryk af stolpen midt i hullet. Snitningen af stolpehullerne skuffede os m.h.t. daterende oldsager som så mange gange før og siden; der er ryddet for godt op ved jævningen af tomterne.

Husets konstruktion er kun aftegnet ved de tagbærende stolper; ingen vægge eller indgange kunne hjælpe med til at klarlægge formen. Dateringen blev jernalder, sandsynligvis efter Kristi fødsel. En sammenligning med hus I er nærliggende, men om de har eksisteret samtidig, er ikke til at sige.

Noget, vi derimod er sikre på er, at hus III og IV ikke har ligget der samtidig. De lapper ind over hinanden, men hvilket der er ældst, var umuligt at finde ud af på trods af et par lovende huller. Den indbyrdes aldersforskel var desværre ikke påviselig (fig. 8).

Hus IV var, ligesom hus VI, nemt at få øje på, i hvert fald for sydvæggens vedkommende (fig. 9). En buet langvæg af ensartede huller, med ca. 1,3 m's indbyrdes afstand, ialt 16,5 m, i øst-vestlig retning. Værrer var det med gavlene og nordvæggen, men det var en hjælp, at vi havde udgravet hus VI tidligere, for de to huse har visse fællestræk. Dog mangler både tagbærende stolper og indgangshuller i hus IV. Nordvæggen blev fisket frem, 8 m fra sydvæggen, men stolperne

Fig. 8. Hus III og hus IV's sydvæg, set fra øst. (Foto forfatteren).

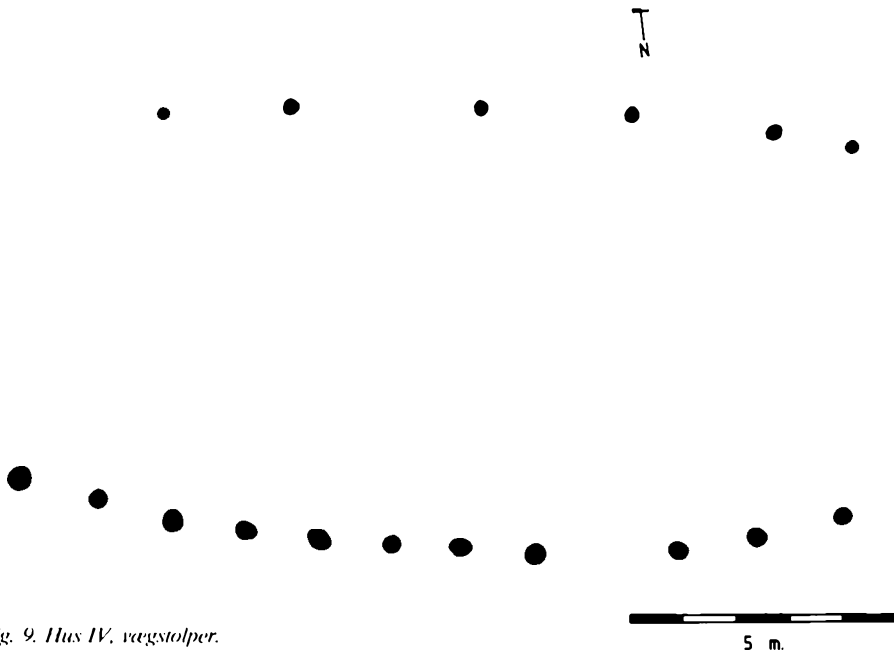

Fig. 9. Hus IV, vægstolper.

tegner sig ikke så ensartet som i den anden langvæg, og må tages med forbehold.

Hus V var endnu et hus med buede langvægge, men uden indre tagbærende stolper (fig. 10). Det var 19 m langt og største bredde var 5 m, orienteret øst-vest. Der var en indgang midt på nordvæggen med indtrukne stolper, men hele dette forløb er noget svagt; på baggrund af sydvæggen må huset dog antages som sandsynligt. Vi har hér, som det eneste

sted, et tilfælde af stratigrafi mellem to forskellige huse, og denne overlappning mellem 2 stolpehuller fortæller os, at hus V er yngre end hus VIII.

Hus VII var det største hus, der blev udgravet. Det er 34,5 m langt, orienteret vestnordvest-østsydøst, og 9 m bredt på midten, mens gavlen er ca. 5,5 m. Der er 8 sæt indre tagbærende stolper, og buede langvægge (fig. 11). Sættene står med 4 m mellem hinanden, på nær de to yderste, det har 4,5 m til næste sæt. Indbyrdes

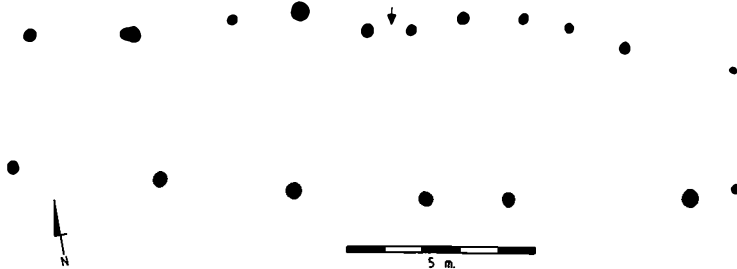

Fig. 10. Hus V, vægstolper; et muligt indgangsparti markeret med en pil.

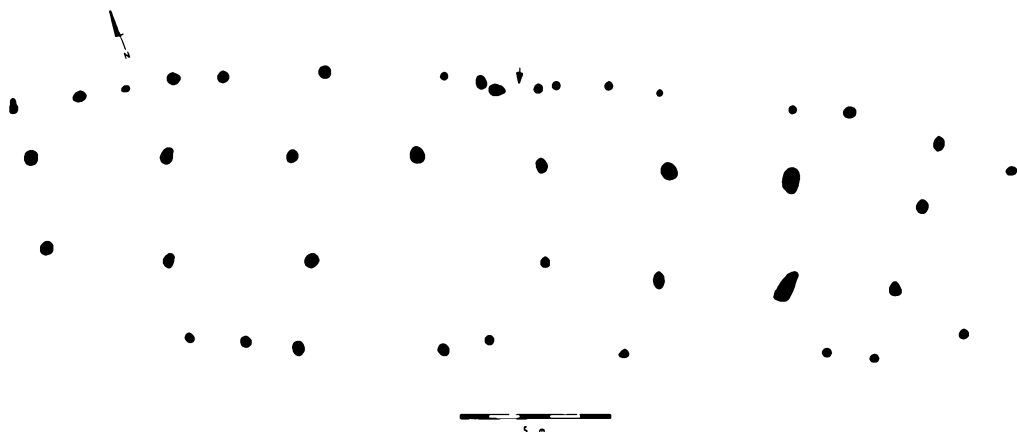

Fig. 11. Hus VII. Vægge og tagbærende stolper. Indgang markeret med en pil.

er der 3,5 m mellem stolperne, dog er sætterne i enderne trukket ind, så dér er der kun 3 m's afstand. Nordvæggen er mest tydelig, omend den lader noget tilbage at ønske; dog er der en indgang midtpå, som måske har haft en partner på sydvæggen. I hvert fald er der 2 stolper overfor nordindgangen, men den ene side er forstyrret af en senere grube, så sikre kan vi absolut ikke være. Sydvæggen er i det hele taget noget tynd i papirerne, og sydvest-enden af huset er væk, muligvis p.g.a. slitage fra en senere fase, nemlig hus IX. Husets vestgavl kan ikke fastlægges med sikkerhed. Også østgavlen voldte lidt problemer. Der er muligvis tale om udskiftning af dele af gavlen; i sydøst-

sidan er en tagbærende stolpe tilsyneladende udskiftet. Også i væggen er der tilsyneladende udskiftet stolper.

Det bemærkelsesværdige ved huset, udover de mere end 300 m² grundareal, er den store afstand mellem væg og rækken af tagbærende stolper. Største afstand er 2,75 m, mindste 2,0 m (hhv. midtpå og ved gavlene). Det samme træk ses i hus VIII og i Lejrehallen⁵⁾, der jo kun ligger få km væk. Hustypen kendes i yngre jernalder, og den totale mangel på fund, giver en bred datering til sen germansk jernalder eller vikingetid.

Hus VIII ligger umiddelbart nord for hus VII, med samme orientering. Det er 19,5 m langt og 7 m bredt på midten (fig.

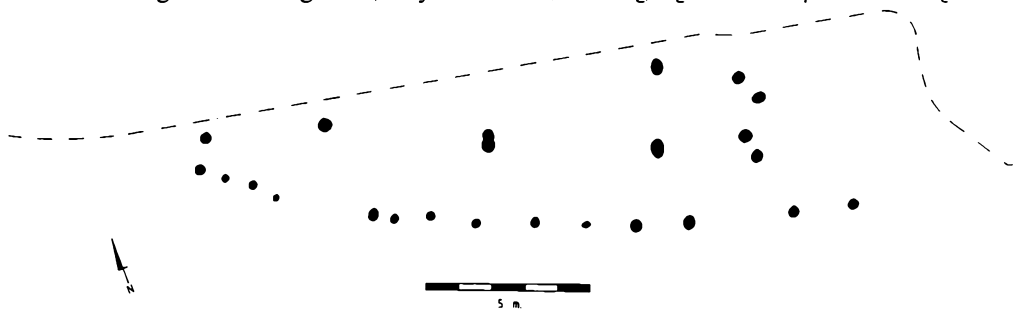

Fig. 12. Hus VIII. Vægge og tagbærende stolper.

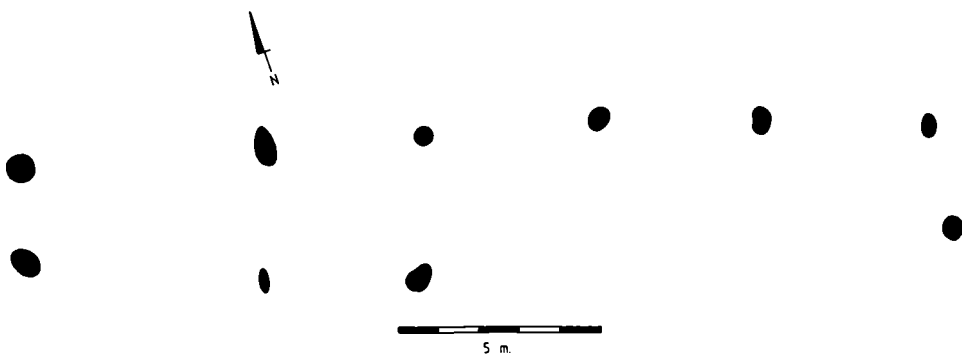

Fig. 13. Hus IX. Tagbærende stolper.

12). Der er mindst 4 sæt tagbærende stolper, det østligste trukket lidt ind og iøvrigt udskiftet en gang. Disse sæt har 1,75 m mellem stolperne, mens det tredje fuldt udgravede sæt har 2,5 m imellem. Afstanden mellem sætterne er 5 m, dog er det østligste kun 3 m fra det næste. Som det ses på fig. 12, har vi ikke udgravet hele huset. Det strækker sig ind under jordbunkerne, og vi kunne ikke nå at fjerne dem for at se efter, om resten af huset var bevaret.

Den sydlige buede langvæg var fint aftegnet, med gennemgående ret dybe stolper, ofte med brændte sten i fylden. Østgavlen blev ikke fundet, mens et stolpehul 3 m vest for det vestligste sæt sandsynligvis er en del af gavlen. I øst er den sidste vægstolpe iøvrigt også 3 m fra det sidste sæt tagbærende stolper.

Det sidste hus, hus IX, var 22,5 m langt og 3,5 m bredt, orienteret øst-vest (fig. 13). Der er kun bevaret de tagbærende stolper, ialt 6 sæt, hvor sidste sæt i hver ende er indtrukket til 2,5 m's bredde. Afstanden sætterne imellem er 4 m, dog er der 6 m mellem de to vestligste sæt. Flere af hullerne synes at have to faser, men det

kan ikke siges med sikkerhed, da snittene ikke var entydige. Mangelen på vægge er et problem, men de kan være slidt væk ved senere tiders dyrkning. Vi havde flere steder nogle kraftige plovspor helt nede i undergrunden, og med sådan en pløjedybde går mange huller tabt.

Datering.

Som det er nævnt tidligere, blev vi skuffede m.h.t. oldsager. Der var et skår i et stolpehul, som hørte til hus IX, men det var så lille og ukarakteristisk, at det ikke fortalte meget. Derudover fandt vi intet i forbindelse med husene. På denne baggrund bliver dateringen af bebyggelsen lidt svævende, men rammedateringen er i dette tilfælde interessant nok.

Da fundene udeblev, måtte vi ty til husenes konstruktion, som gennem oldtiden kontinuerligt har gennemgået en udvikling. Det treskibede langhus er repræsenteret i 7 tilfælde, mens to huse er uden indre tagbærende stolper. Den treskibede type betragtes normalt som ældst, men vi har ingen sikkerhed for, at der ikke har været tagbærende stolper i hus IV og V. De behøver ikke at have

været jordgravede, men kan have stået på en stensyld, og den vil være væk p.g.a. pløjning.

Væggene er til god hjælp, når de er tilstede, for de ændrer sig hurtigere gennem tiden end den tagbærende konstruktion. De buede langvægge er en typisk foreteelse i vikingetid, bedst kendt fra f.eks. Trelleborg og Fyrkat. Men der er nogen usikkerhed om hvor tidligt de forekommer i Danmark. De tidligste i den nærmeste omegn ligger ved den ny banegård i Tåstrup, Torstorp-Nørreby⁶⁾ og Ragnesmide⁷⁾ ved Brøndbyvester, begge dateret til germansk jernalder. De kendetegnes af svagt buede langvægge og lige gavle, og indgang midt på langsiderne. Bredden af husene er ikke over 7 m.

Af huse med bevarede vægge i Svogerslev, kan hverken hus VII eller VIII siges at være af samme type som de hér nævnte. Gavlene er sandsynligvis rette, men væggenes kurve er kraftigere, afstanden mellem væg og tagbærende er større, og hus VII er bredere, mens hus VIII med sine 7 m ligner Torstorp-Nørreby. På denne baggrund må man sandsynligvis lægge dateringen af disse to huse til sen germansk jernalder/tidlig vikingetid. Senere i vikingetid kommer der skråtstillede støttestolper på ydersiden af langvæggene, og antallet af indre tagbærende sæt mindskes for til sidst at forsvinde helt.

Hvad angår hus I, II, III og IX, der er uden vægge, må de tre første henføres til de almindelige jernalderhuse. At i hvert fald hus I og III skal dateres til tidlig ældre germansk jernalder er meget sandsynligt. Modulet, der udgøres af 2 sæt tagbærende stolper, kendes fra flere udgravninger på Sjælland⁸⁾ og Fyn⁹⁾ hvor de opfattes som tilhørende 4., 5. og 6. århundrede.

Hus II kan ikke dateres nærmere end jernalder, mens hus IX i kraft af sin place-

ring, slitage og modul, må antages at høre til vikingetidsbebyggelsen. Hus IV og V kan vi desværre ikke sige så meget om p.g.a. de noget svage nordvægge, og manglende tagbærende stolper. Dog skal det bemærkes, at der i vikingetidslandsbyen Vorbasses hus CLVIII, (17,5 x 6 m), er en vellignende parallel til hus V, og det tilhører bebyggelsen i 10.-11. århundrede¹⁰⁾.

Hus VI har ligeledes en parallel i Vorbasse, hvor hus CCXVIII og CCXVII er af denne type, og det samme er tilfældet i Sædding, hus XX¹¹⁾. I Vorbasse henføres typen til den ældre bebyggelse, der på grundlag af keramik er dateret til 8.-10. århundrede.

Ser man bort fra hus II, må de undersøgte huse i Svogerslev høre hjemme fra 4./5. århundrede og frem til og med vikingetid. Deres indbyrdes relative alder er det ikke muligt at klarlægge, da stolpehullerne ikke skærer hinanden, udover mellem hus V og VIII, hvor hus VIII er ældst.

Herudover er det blot at kaste et blik på oversigtsplanen (fig. 14), for at konstatere, at kun få huse kan have eksisteret samtidig. Husene tolkes for de flestes vedkommende som hovedhuse i en gård, mens de øvrige betragtes som udhuse eller småhuse, dvs. tilbygninger i en gårdsenhed. Da der ikke er bevaret båse-skillerum, eller er andre tegn på, hvad husene har været brugt til, bliver det en subjektiv vurdering m.h.t. hovedhus - småhusfunktionen. Hér er det husene på mere end 20 m, der umiddelbart betragtes som hovedhuse, men f.eks. kan hus V godt have været hovedhus, trods sin forholdsvise lidenhed.

I hovedtræk anses hus I, III, VII, VIII og IX som 5 faser af hovedhuset i en gård. Hus II og VI er således placeret, at de

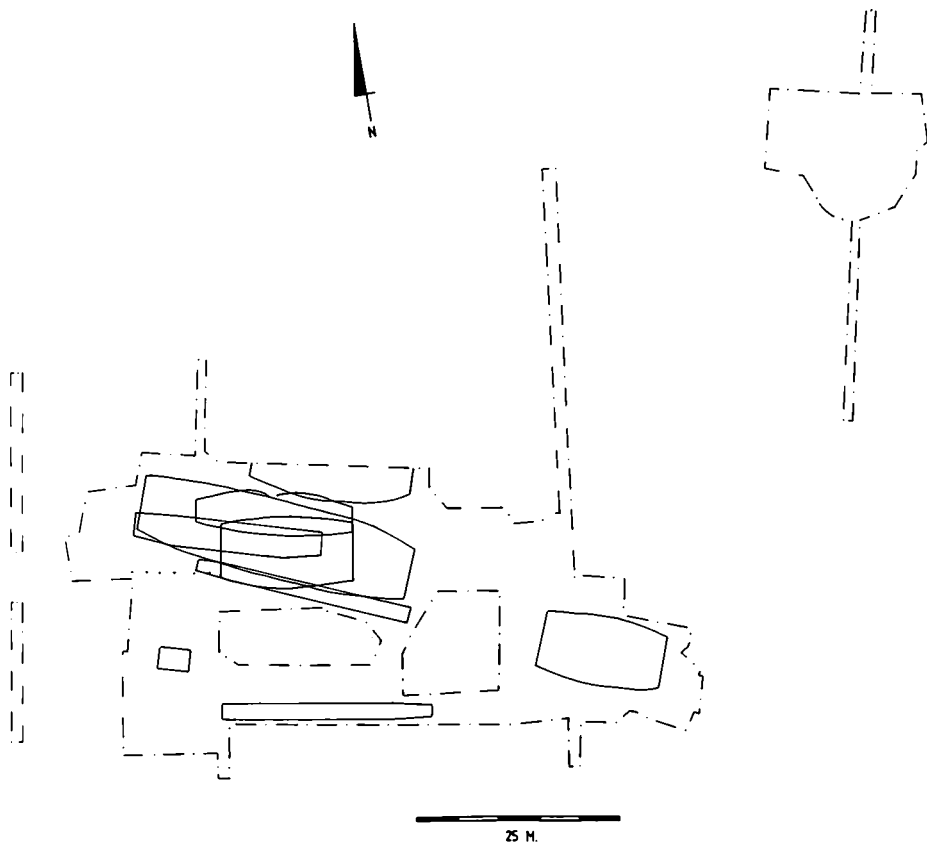

Fig. 14. Udgravningsfeltet med husene indtegnet. Feltet i nordøst blev ikke nærmere undersøgt.

godt kan høre til denne gård, men andre muligheder er åbne. Hus IV og V er muligvis tilbygninger til et eller flere hovedhuse, som ikke er blevet udgravet, men da vi fuldstændig mangler hegn, kan vi intet sige med sikkerhed.

Bebyggelsen og landskabet.

Bebyggelsens placering i landskabet på en jævn, flad skråning med engdrag og agerområder i bekvem nærhed, er helt i overensstemmelse med traditionen i jernalderen. Kornerup å, Svogerslev sø

og 3 km til fjorden, giver pladsen nem adgang til havet; området har været rigt varieret og dannet et godt grundlag for landsbysamfundet i slutningen af oldtiden. Indenfor en radius af få km ligger 4-5 landsbyer med stednavne, der rækker tilbage til germansk jernalder f.eks. Kattinge, Gevninge og Herslev. Endvidere ligger Lejre nogle få km mod sydvest, hvor germansk jernalder og vikingetid er dokumenteret gennem arkæologiske fund. Der er ikke udført nævneværdige undersøgelser i de tre førstnævnte byer,

og slet ikke bebyggelsesmæssigt. Dog er der et gravfund fra vikingetid i Gevninge¹²⁾, og forskellige løsfund fra området. Vi ved altså ikke, om landsbyerne ligger samme sted som de gjorde, da de fik navn. Det er nemlig påvist i jyske bebyggelser, at jernalderens bønder flyttede gårdene nogle hundrede meter med 100-200 års mellemrum indenfor landsbyens agerområde¹³⁾. Om det har været lige sådan på øerne, er ikke helt sikkert, men det er klart, at der ikke er stedkontinuitet. Udgraver man en vikingetidsbebyggelse, finder man ikke spor efter alle de foregående perioder i jernalderen, men de findes ofte indenfor et område på et par km².

For Svogerslevs vedkommende kan vi nu sige, at der er kontinuitet fra i hvert fald vikingetid til idag. Muligvis kan vi gå nogle århundrede længere tilbage, men vores fundmateriale, d.v.s. husene, kan ikke bære for vidtgående tolkninger m.h.t. ælde.

Hvis vi atter kaster et blik på topografien, er Svogerslev beliggende langs den gamle hovedvej 4. Dens forløb tværs over Sjælland, fra Kalundborg over Holbæk, til Roskilde, og videre til København, har været et vigtigt forbindelsesled i middelalderens Danmark. Det er nærliggende at tro, at det går længere tilbage, til forhistorisk tid, i hvert fald har Roskildes konsolidering som konge- og bispesæde i slutningen af vikingetiden, fordret denne landværts forbindelse. Men ligesom landsbyerne i oldtiden, er vejforløbene ikke statiske i deres placering, omend de må findes i samme område. Vejen kan lige så godt have haft et lidt nordligere eller sydligere forløb, og stednavne som Langevad og Gevninge Bro ved Gevninge kirke, tiltrækker sig opmærksomhed i denne forbindelse. Der

har altså ikke nødvendigvis været en »hovedvej« gennem vikingetidens Svogerslev, men i nærheden har den i hvert fald været.

Det er tidligere nævnt, at udgravningen lå nær landsbykirken (fig. 15), der er bygget en gang i tidlig middelalder (ca. 1000-1260). Om der har ligget en træbygget forgænger i vikingetiden vides ikke, men det er en oplagt mulighed, da det kristne kongesæde i Roskilde må have været en vældig »inspirationskilde« for den lokale befolkning. Det er desværre ikke muligt at få svar på de spørgsmål, der dukker op i denne forbindelse: om kirken har ligget på fælles landsbyjord, eller om den oprindeligt har ligget på en enkelt gårds indhegnede område. Ejerforhold dokumenteret ad arkæologisk vej, er baseret på hegnforløb, og i forvejen havde vi som bekendt ingen af betydning, så forbindelsen mellem »Lynghøj-skolen« og en eventuel sen vikingetids kirke, hvor den nuværende er placeret, er ikke sandsynliggjort.

Afslutning.

Yngre jernalder/vikingetidsbebyggelsen i Svogerslev er desværre ikke totaludgravet, og selv om tid og penge havde været til stede, er sporene væk, pløjet og »bygget« bort i de følgende århundreder. Hvad angår gårdsstørrelse, d.v.s. samtlige tilbygninger og hegn, er vi meget dårligt stillet. Vi har ikke gårdenes sikre afgrænsning mod noget verdenshjørne, og vi har ikke kunnet funktionsbestemme ét hus.

Det økonomiske grundlag er således gætteværk, omend meget kvalificeret. Placering i landskabet og husenes størrelse tyder selvfølgelig på landbrug, og vi har heller ikke noget fund, der på nogen måde peger i en anden retning. Husenes

Fig. 15. Udsigt mod Svogerslev kirke fra toppen af en jordbunke ved udgravningsfeltet. (Foto forfatteren).

størrelse svarer meget godt til det vi kender fra gårdene i Jylland, uden at man dog med sikkerhed kan sige, at Svogerslev har lignet f.eks. Vorbasse.

Kontinuiteten fra yngre jernalder/vikingetid til idag er næsten intakt; i det nordøstlige hjørne af marken åbnedes et lille felt, hvor der muligvis ligger et middelalderhus (fig. 14). Området er meget forstyrret af senere aktivitet, men der blev dog konstateret både østersøkeramik (10.-13. årh.), og renaissancekakler i flere huller. Endvidere ramte en søgegrøft en gårdtomt, som ikke blev undersøgt. Det er muligvis den gård, der ligger lige nord for udgravningsfeltet (fig. 16), og som brændte i begyndelsen af dette århundrede.

Og så var det selvfølgelig ikke anderledes, end da fundene endelig blev gjort, var det i en lille grube på ca. 1 m² vestligt i feltet. Den indeholdt 2,6 kg keramik, et

ægafslag fra en sleben, tyndnakket flintøkse, en kanthugget skiveøkse med slagbullen i det ene æghjørne, samt nogle flintafslag. Keramikken pegede i retning af den tidlige bondestenalder, og det passer godt sammen med den tyndnakkede

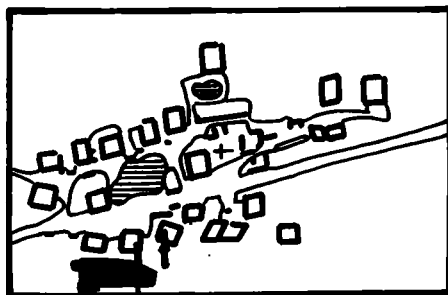

Fig. 16. Udsnit af sognekort, tegnet af Severin Sterm ca. 1835. Udgravningen er markeret med udfyldt signatur.

flintøkse. Desværre har det ikke været muligt, at finde husene til den boplads, der givet har været i nærheden for 5000-6000 år siden.

Det er altså ikke den ældste bebyggelse på stedet vi har undersøgt, men tilstedeværelsen af ni huse fra 4./5. århundrede til vikingetid lægger endnu en vigtig brik til vores viden om Roskilde-egnens ud-

vikling i denne periode. Fortsatte undersøgelser i Svogerslev, når og hvis lejlighed byder sig, samt eftersøgning af tilsvarende bebyggelser i Gevninge, Herslev, Kattinge, Trællerup og omkring Glim og Øm, vil kunne give interessante oplysninger om forholdene i området mellem Lejre Vig og Roskilde.

Noter

1. 02.04.13., j.nr. ROM 1317/87, »Lyng-højskolen«, Svogerslev s., Sømme h., København a.
2. Se f.eks. Axel Steensberg: Den danske landsby gennem 6000 år. Forums Fag bibliotek, 1973, med videre henvisninger.
3. Upubliceret materiale fra udgravninger i Gudme III, Gudme s., Gudme h., Svendborg a.
4. Under udgravningen deltog Jakob Johansen, Frank Leck Fotel og Thomas Roland Jensen ved spidsbelastninger, og Nanne Aarstrup medvirkede i hele perioden. Jeg vil samtidig takke amatørarkæolog Hans Georg Alslev, der gravede med uanset vejr og vind, og også tak til mus.insp. Svend Åge Tornbjerg, der var til stor hjælp under stolpehulseksercitsen med gode råd og gerninger.
5. Tom Christensen: Lejrehallen. Skalk nr. 3, 1987.
6. Preben Rønne: Gård på vandring. Skalk nr. 5, 1986.
7. Ditlev Mahler: Ragnesmide. A Germanic-Early Viking Age Housesite in Eastern Sjælland. Journal of Danish Archaeology, vol. 4 1985, pp. 164-167.
8. Sv. Å. Tornbjerg: Bellingegård, a late Iron Age Settlement at Køge, East Zealand. Journal of Danish Archaeology, vol. 4, 1985, pp. 147-156.
F. Kaul: A Settlement Site of the Later Iron Age at Vallensbæk, near Copenhagen. Journal of Danish Archaeology, vol. 4, 1985, pp. 157-163.
9. Som note 3.
10. S. Hvass: Vorbasse. The Viking-age Settlement at Vorbasse, Central Jutland. Acta Archaeologica vol. 50, 1980, red. C. J. Becker, pp. 137-172.
11. I. Stoumann: Sædding. A Viking-age Village near Esbjerg. Acta Archaeologica vol. 50, 1980, red. C. J. Becker, pp. 95-118.
12. Tom Christensen: Bopladserne ved Gl. Lejre. Historisk årbog fra Roskilde amt 1984-85, pp. 113-124.
13. S. Hvass: Årtusinders landsby. Skalk nr. 3, 1984.

»... et Tegn paa Erkjendtlighed«

Af Mette Høj

I 1970 købte Roskilde Museum et lille sølvbæger på en auktion i København¹⁾. Bægeret er 11 cm højt og vejer 166 g (fig. 1). Det er af let konisk form med svagt udfaldende rand. Som bægeret fremtræder i dag, er det forgyldt indvendigt, på de glatte bånd umiddelbart under randen og ved bunden samt på det cirkulære grave-ringsfelt på siden.

Bægre af denne enkle form fremstilledes i stort tal fra midten af 1600-tallet og til langt ind i det følgende århundrede. At det netop beskrevne sølvbægers fremstillingssted og -tidspunkt mere nøjagtigt kan henføres til København 1691 skyldes lovgivningsmagtens krav om stempeling af alle sølvarbejder.

Ud over at bære mesterens stempel havde det siden middelalderen været påkrævet for Københavns vedkommende, at alle sølvarbejder også skulle stemples af gardeinen. Denne var en officiel udnævnt embedsmand, der havde til opgave at kontrollere søvlødigheden. De godkendte arbejder stemplede han derefter med sit eget mærke, med Københavns bymærke med årstal under samt i en kortere årrække med endnu et stempel – et specielt månedsmærke, der angav på hvilken årstid, genstanden var indleveret til kontrol²⁾.

Disse fire foreskrevne stempler findes også under bunden af vort sølvbæger (fig.

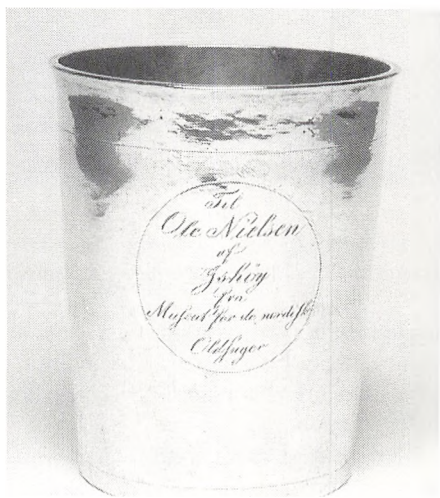

Fig. 1. Sølvbæger fremstillet af Københavnsme-
steren Joducus Henricus Mundt i slutningen af
1600-tallet. Forgyldning og inskription er senere
tilføjelser. Højde 11 cm.
(Foto Flemming Rasmussen).

2), og de fortæller, at bægeret er fremstillet af Københavnsme-
steren Joducus Henricus Mundt (ca. 1645-ca. 1703)³⁾. Denne fik borgerskab i 1682 og havde sit værksted i Købmagergade. Endvidere kan vi se, at bægeret er indleveret til gardein Conrad Ludolf i perioden 23.9-23.10 (vægtens tegn) i året 1691 til godkendelse.

Hvem der oprindeligt har købt dette

Fig. 2. Bægerets bund med mestermærket JHM (sammenskrevet), Københavns bymærke 1691, månedsmærke: vægtes tegn samt gardeinens mærke ^{CL} MW. De graverede initialer DBH henseer til en af bægerets tidlige ejere. (Foto Flemming Rasmussen).

drikkebæger, ved vi ikke, men én af ejerne i tidens løb har, som det var almindeligt, ladet sine initialer DBH gravere under bunden.

Men bægeret bærer endnu en indskrift, der gør, at vi fra midten af 1800-tallet kender ejerens navn (fig. 3). I den cirkelrunde forgyldte kartouche læses nemlig indskriften:

Til
Ole Nielsen
af
Ishøj
fra
Museet for de nordiske
Oldsager

ved Rundetårn, og først i 1855 flyttede museet til de nuværende bygninger i Prindsens Palæ.

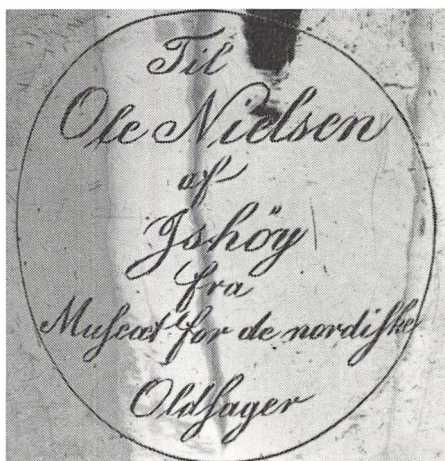

Fig. 3. Bægerets eneste indskrift er tilføjet i 1854. Dette år skænkede Museet for de nordiske Oldsager bægeret til gårdmand Ole Nielsen, Ishøj som »Tegn paa sin Erkjendtlighed«. (Foto Flemming Rasmussen).

»Museet for de nordiske Oldsager« eller som det hed i daglig tale »Oldnordisk Museum« var forløberen for vore dages Nationalmuseum. Samlingen havde i starten til huse på Trinitatis Kirkes loft

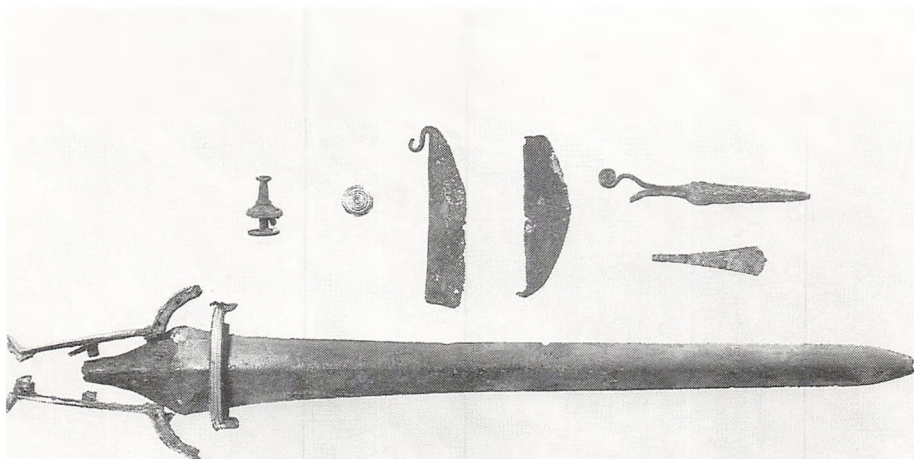

Fig. 4. De i »Blodhøj« fundne oldsager – sværd, rageknive, dobbeltknapper, pincet samt dolk – stammer fra en eller flere mandsgrave fra ældre bronzealder. Datering: o. 1500 f.Kr. (Foto Kit Weiss, Nationalmuseet).

Men i hvilken anledning har »Museet for de nordiske Oldsager« ladet et barok sølvbæger forgyldt og skænke til Ole Nielsen.

Svaret herpå findes på Nationalmuseet. I topografisk arkiv på 1. afdeling findes en concept, hvori Ole Nielsens for-tjeneste bekrives⁴⁾:

»I Betragtning af den Omhu, hvormed De har sørget for Optagelsen og Sammenholdningen af flere i indeværende Aar paa Deres Eiendom fundne Oldsager, og af den Redebonhed, hvormed De uden Vederlag har overladt undertegnede Museum disse baade mærkelige og tildeels værdifulde Gjenstande, har jeg troet at den offentlige Samling burde give Dem et Tegn paa sin Erkjendtlighed, og som et saadant har jeg herved den Fornøielse at oversende Dem medfølgende Sølvbæger. Dets Indskrift vil minde Dem om den Samling, hvor Deres Navn vil være bevaret ved de Oldsager, De har tilstillet den Det

Kgl. Mus. f.n. Olds. Kbhv. d. 5. Novb. 1854.«

Hvad Ole Nielsen – gårdmand i Ishøj – havde fundet på sin ejendom og indleveret til museet ses på fig. 4. Bronzesagerne er i følge Nationalmuseets sognebeskrivelse fundet i en af de mange nu forsvundne gravhøje, der netop i perioden efter udskiftningen i slutningen af 1700-tallet med den storstillede nyopdyrkning af store arealer, blev sløjfet og opdyrket.

Fra en af disse overpløjede høje – på egen benævnt »Blodhøj« – stammer de indleverede genstande, der da også er typiske gravgaver fra bronzealderen (fig. 5)⁵⁾.

Fundet består af sværd, to rageknive, to dobbeltknapper, pincet samt dolk – alt af bronze⁶⁾.

Hvad der gjorde fundet så enestående,

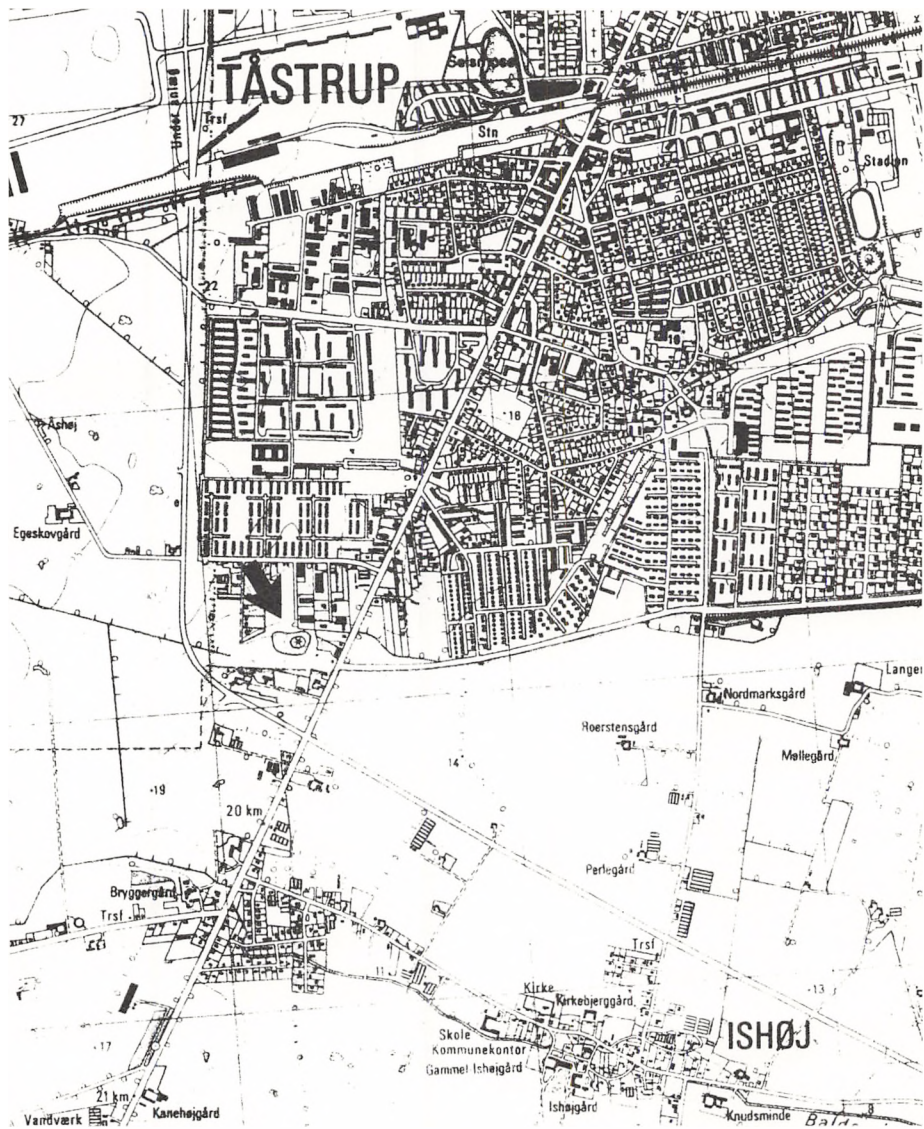

Fig. 5. På et moderne 4 cm kort er fundstedet for oldsagerne indtegnet. Gengivet med Geodætisk instituts tilladelse A. 404/85.

at det indbragte finder en et barok sølvbæger, må skyldes, at der indgår guld i fundet. Både sværdfæste, skedemundblik samt den ene af dobbeltknapperne er be-

lagt med guldtråde (fig. 6).

Oldsagerne blev indleveret til Nationalmuseet i to omgange. Hovedparten må være blevet afleveret af finder en selv.

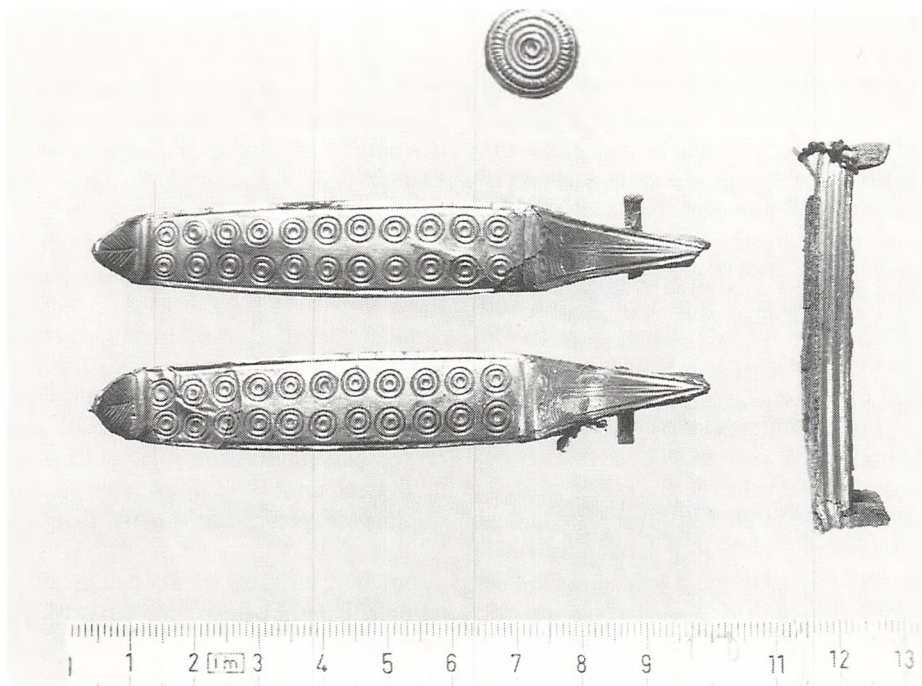

Fig. 6. De guldbelagte genstande sværdfæste, skedemundblik og dobbeltknap fra fundet ved Blodhøj. (Foto Kit Weiss, Nationalmuseet).

Som det også nævnes i protokollen manglede ved denne indlevering halvdel af det guldbelagte sværdfæste, men »man er ikke uden Haab om ogsaa at erholde den anden halve Deel«. Dette skete da også. Den blev ved en senere lejlighed indleveret af tredjemand – en værtshusholder i København⁷⁾. Sandsynligvis har Ole Nielsen fundet den manglende halvdel ved en fornyet undersøgelse af fundstedet og under markeds- tur til København afleveret det til værts- husholderen for at lade denne indlevere det til Nationalmuseet.

Direktøren for Nationalmuseet J. J. Worsaae, som må være den, der har mod- taget fundet og tildelt finderens sølvbæ-

geret, har straks kunnet datere oldsagerne til bronzealderen. Små tyve år tidligere havde Nationalmuseets første direktør C. J. Thomsen nemlig på tryk kunnet ned- fælde sine ideer om en opdeling af oldtids- den i tre på hinanden følgende perioder: stenalder, bronzealder og jernalder⁸⁾. Men derudover har det endnu ikke været muligt at sætte absolutte årstal på fundet.

Med den viden, vi besidder i dag, lader genstandene sig mere præcist henføre til den ældre del af nordisk bronzealder (per. 2) og må repræsentere én eller flere mandsgrave af usædvanlig rigdom. Den eller de stormandsbegravelser har fundet sted o. 1500 f.Kr.

Om finderens ved vi en smule⁹⁾. Ole

Nielsen var gårdmand i Ishøj, hvor han drev gården matr. 2 – »Blodgården« som den engang blev kaldt i folkemunde. Gården lå oprindeligt inde midt i Ishøj landsby, men blev ved udskiftningen af Ishøj i 1798 udflyttet og placeret i det nordvestlige hjørne af sognet. I 1805 fæstede Ole Nielsens far, Niels Olsen, gården, der dengang hørte under godset Benzondal. I 1841 overtog Ole Nielsen – 31 år gammel – som den ældste søn gården efter sin mor, der i 10 år havde siddet alene på gården efter sin mands død i 1831.

Gården findes ikke mere. I 1907 nedbrændte den, og Ole Nielsens datter og svigersøn, som havde overtaget gården, genopbyggede en ny samme sted. Bægeret overlevede branden, og indtil 1967 var det i slægtens eje. Dette år døde Ole Nielsens dattersøn, Niels L. Nielsen, der havde haft bægeret stående. Niels Nielsen var ugift, og sølvbægeret blev efter hans død sat på auktion.

De af Ole Nielsen fundne bronzegenstande blev og bliver i dag betragtet som danefæ. Allerede af den middelalderlige lovgivning fremgår det, at guld og sølv, som findes enten i høje eller efter ploven

eller andetsteds og ingen kender ved, det tilhører kongen og ingen anden. Sådanne genstande kaldes danefæ – dvs. herreløst gods. I 1752 blev det bestemt, at der skulle udbetales finderens en erstatning for det danefæ, der indleveredes til kongen. Det er denne lov, der den dag i dag håndhæves og som altså også var gældende, da Ole Nielsen afleverede de af ham fundne bronzesager til Nationalmuseet.

Det er derimod ret usædvanligt, at betalingen fandt sted i form af et på daværende tidspunkt 150 år gammelt sølvbæger. Men at der har været tale om en reel udbetaling, kan man se i Nationalmuseets protokol, hvor værdien af sølvbægeret er fastsat til 14 Rdl. 64 Skill.

Nu mere end 100 år efter denne udbetaling har barokbægeret næsten selv opnået status som danefæ, og i dag ville en lignende udveksling af »oldsager« være utænklig.

Med erhvervelsen af bægeret til Roskilde Museum har det på en gang været muligt at beskrive et stykke kulturhistorie fra oldtiden og barokken, men samtidigt også et stykke vigtigt museumshistorie.

Noter:

- 1) Bægeret har på Roskilde Museum inv.nr. I-70
- 2) De til forskellig tid anvendte sølvstempler er afbildet i Chr. A. Bøje: Danske Guld og Sølv Smedemærker før 1870. 1946
- 3) Chr. A. Bøje: Danske Guld og Sølv Smedemærker før 1870. 1946, p. 48 nr. 221.
- 4) NM I. Topografisk arkiv Ishøj sogn, Smørum herred, Københavns a.
- 5) Blodhøj, sb. I Ishøj sogn, Smørum herred, Københavns amt.
- 6) Genstandene har på Nationalmuseet inv.nr. 13910-13916.
- 7) Den sidst indleverede del af sværdfæstet har på Nationalmuseet inv.nr. 14341a.
- 8) Allerede i 1818 ordnede C. J. Thomsen oldsagskommissionens samling på Trinitatis' kirkeloft efter treperiodesystemet, sten-, bronze- og jernalder. Først i 1836 publicerede han det i bogen »Ledetraad til nordisk Oldkyndighed«.
- 9) For oplysninger om Ole Nielsen og hans slægt takkes formand for Thorslunde og Ishøj Lokalhistoriske Forening Hans Andersen samt Ole Nielsens oldebarn Ole Petersen.

En mordsag i Roskilde 1638

Af Vivian Etting

Den 4. marts 1639 blev den tidligere byfoged i Roskilde Marckus Madtsen halshugget på slotspladsen i København. Dødsdommen var nogle dage i forvejen blevet stadfæstet på Kongens Retterting, der var den øverste domstol i landet. Dombogen, som i dag opbevares på

Rigsarkivet, beretter detaljeret om den indviklede mordsag, der involverede et bredt udsnit af Roskildes borgere. Et forunderligt levende billede af byens indbyggere på godt og ondt tegner sig ved gennemlæsningen af de elleve håndskrevne foliosider. I det følgende bringes

Fig. 1. Den 4. marts 1639 blev Marckus Madtsen halshugget på slotspladsen i København, og mange af Roskildes borgere har sikkert overværet henrettelsen af deres tidligere byfoged. Dette billede er dog hentet fra et tysk træsnit fra slutningen af 1500-tallet.

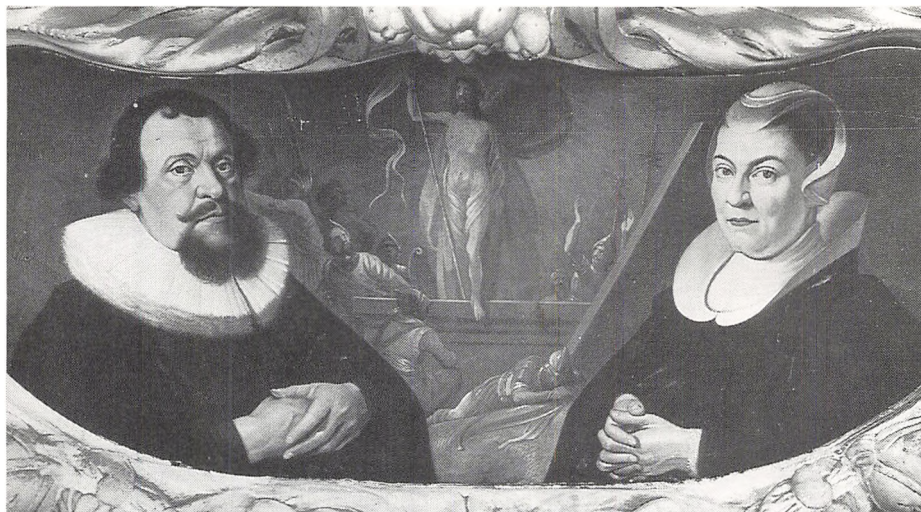

Fig. 2. Portræt af borgmester Gert Schrøder og hans hustru fra epitafiet i domkirken. Borgmesteren var på bytinget med til at dømme Marckus Madtsen til døden. (Foto Nationalmuseet).

et udførligt sammendrag af sagen, baseret på den anklagedes eget forsvarsindlæg, samt de mange vidneudsagn, som blev givet under den lange række af retsmøder. Hvorvidt Marckus Madtsen var skyldig eller ikke skyldig, kan læseren selv tage stilling til.

Sent på eftermiddagen lørdag den 31. marts 1638 sad Jens Nielsen Grydestøber i sin stue, da han hørte Marckus Madtsens datter Boeld skribe: »O manden er død, o manden er død.« Jens Grydestøber løb straks ud i sin dør for at se, hvad der skete. I det samme kom Niels Laursen gående op ad gaden og gik hen til ham og spurgte: »Hvor er det fat, sådan som de regerer inde hos Marckus?«

Jens Grydestøber svarede, at det vidste han ikke, men så kom pludselig byskriveren Jørgen Jørgensen ud fra Marckus' hus og bad dem begge om at komme indenfor. Mølleren ved Clare Mølle, Søren Møller, var nemlig faldet besvimet

om derinde og byskriveren var bange for, at han måske var død.

Jens Grydestøber og Niels Laursen skyndte sig ind i stuen og fandt manden siddende død på gulvet med ryggen op ad en bænk. Han var ganske blodig ved næse og mund, og blå i den venstre tinding. Marckus datter Boeld gik omkring og jamrede, indtil faderen bad hende om at tie stille. Da svarede hun: »Fader, jeg må vel græde, thi fader I har gjort ilde.«

I det samme kom Jens Klokker og Peter Skomager ind i stuen, og Jens Klokker gik hen og tog Søren Møllers venstre hånd, medens Jens Grydestøber tog den højre. Niels Laursen og Peter Skomager løb ud af stuen igen. I mellemtiden gik Marckus Madtsen hen og satte sig på bænken ved den dodes hoved. Med sin knyttede næve slog han ham sagte på hovedet og sagde: »Hvordan er det fat med dig, min lille ven. Vil du ikke stå op?«

Derefter slog han ham på kinden med sin flade hånd og sagde: »Du var dog en værre skælm, det skal du have for en god vilje.« Så rejste han sig og gik omkring, medens han holdt ved bordet med den ene hånd. Han trådte flere gange med sin ene fod på den dødes ben, og sagde til slut: »Lig der, så djævelen farer i dig!«

I mellemtiden var Anders Christoffer- sen Guldsmed, Claus Glarmester og rådmanden Laurids Kræmmer kommet ind i stuen, efter at have hørt folk på gaden tale om ulykken. Anders Guldsmed spurgte Marckus Madtsen hvordan det kunne gå til, at den gode mand lå her død og blodig, med blodet løbende ned i skægget fra næse og mund. »Hvor er den, som har gjort dette? – Det må I vist vide, eftersom det er i Eders hus, at den gode fredsommelige mand ligger død?«

Marckus Madtsen svarede blot: »Jeg skal vække ham op med den knortekæp, så djævelen kan føre ham ud af døren!«

De forskellige vidneudsagn bekræfter stort set ovennævnte handlingsforløb. Den tidligere byfoged, nu rådmand Marckus Madtsen, blev fængslet og sigtet for mordet på Søren Møller. Han påstod imidlertid hårdnakket, at han var uskyldig, og fremførte under den efterfølgende lange række af møder i Roskilde Byting disse argumenter:

Lørdag den 31. marts var Søren Møller kommet til Marckus Madtsens hus, da han havde et ærinde der med adelsfruen Hilleborg Holck til Egholm. Hun var enke efter den kejserlige feltmarskal og rigsgreve Henrik Holck (1599-1633), en af Trediveårskrigen's betydeligste hærførere. Under mødet klagede Søren Møller

Fig. 3. Arvingernes prokurator, Christen Ostersen Weile, udgav et par år efter mordet (1641) en juridisk ordbog: »Glossarium juridico-Danicum«, der blev meget udbredt. Titelbladet viser bl.a. dette billede af et retsmøde i Landstinget.

over, at han havde ondt i brystet. Da forretningerne var overstået, slog han sig på flasken, og i sin drukkenskab og skrøbelighed faldt han på det hårde stengulv og slog sig selv til døde.

Marckus Madsen havde desuden vidner på, at Søren Møller havde tendens til at besvime og få blod fra næse og mund. Dette kunne både den afdødes svoger Hans Pedersen og hans kødelige datter Maren Sørensdatter i Kalundborg bevidne.

Endelig hævdede Marckus Madsen, at han slet ikke havde været i stuen, da Søren Møller faldt og døde. Han var nemlig gået ud i gården sammen med sin steddatter Maren Pedersdatter efter at have sagt: »Kære broder, du skal ikke længes. Jeg kommer snart ind til dig igen.«

Hertil havde Søren Møller svaret: »Gak i Guds navn, min broder.« Da Marckus Madsen kom ind igen, var mølleren faldet om på gulvet. Til stede i stuen var imidlertid også to andre personer, som overværede det hele: en vis Jørgen Henriksen fra Ravnsholt på Fyn, samt stegerspigen Karen Michelsdatter, som begge vidnede at Marckus Madtsens forklaring var rigtig.

Gennem april, maj og juni afholdt Bytinget en lang række retsmøder med vidneafhøringer og rådslagning. Normalt var det byfogden, der i egenskab af kongelig embedsmand dømte i tinget, men i livs-sager blev borgmestre og rådmænd indkaldt som meddommere. Sagen mod Marckus Madsen var højest usædvanlig, da han selv havde været byfoged i ikke mindre end 11 år (1624-1636) og herefter var blevet rådmand. Det var således en gammel kollega, som magistraten nu stod for at skulle dødsdømme.

Stillingen som byfoged medførte, at vedkommende bl.a. skulle fungere som en slags politimester, der både foretog arrestationer, dømte i bytinget, opkrævede retsbøder og betalte bødlen for dommenes udførelse. Særlig populær har han derfor ikke været, og der skal nok have været nogle, som med en vis skadefryd så lovens tidligere repræsentant i sit eget gamle fængsel. Iøvrigt ser det ud til, at Marckus Madsen under sin tid som byfoged havde skaffet sig en del fjender. I 1634 klagede en borger i Roskilde, Mats Olufsen, til kongen over at byfogden sammen med fire andre mænd ulovligt var brudt ind i hans hus, medens han var

Fig. 4. Portræt af landsdommer Jørgen Seefeldt, der var kendt for sin store lærdom og reiskaf-fenhed. Kobberstik efter maleri af Abraham Wuchters. (Det kgl. Bibliotek).

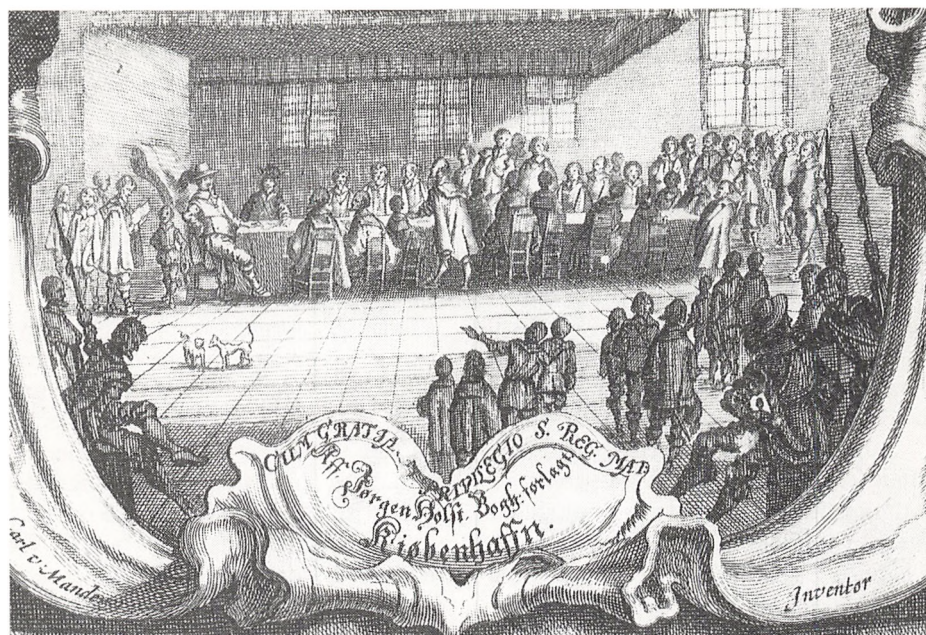

Fig. 5. Kobberstik forestillende et kongeligt retterting, fra titelbladet til en udgave af Jyske Lov fra 1643, tegnet af Karel van Mander. (Det kgl. Bibliotek).

på rejse i Jylland »i ærligt erhverv«. Marckus Madsen havde derefter ladet alt hans gods udvurdere.

Christian 4. bad lensmanden på Roskildegård, Sivert Urne, om at undersøge sagen. Vi kender ikke resultatet af undersøgelsen, men måske var sagen medvirkende til, at byfogden det følgende år gik af. Nogen tid efter (6. maj 1636) blev toldkisten åbnet hjemme hos Marckus Madsen, og der blev fundet ca. 150 rigsdaler af toldindtægterne for 1635, »hvilket Marckus havde med hans regnskab for dette år at forklare udi Kgl. Maj.s Rentekammer«, beordrede lensmanden.

I løbet af juni måned nåede bytinget endelig frem til en afgørelse. Marckus Madsen blev kendt skyldig i mordet på Søren Møller og dømt til døden. Det var

imidlertid praksis, at drabssager altid skulle stadfæstes ved landstinget, hvis den anklagede blev kendt skyldig. Afhøringerne startede derfor igen ved Sjællandsfar landsting i Ringsted under landsdommeren Jørgen Seefeldt, der var kendt for sin upartiskhed og store lærdom. Gennem juli måned blev der holdt flere retsmøder på landstinget, og Marckus Madsen forsvarede sig med næb og klør. Landsdommeren måtte imidlertid kende hans hovedvidner som interesserede i sagen; Maren Pedersdatter fordi hun var hans steddatter, og stegerspigen Karen Michelsdatter fordi hun endnu ikke var myndig.

Den afdødes arvinger havde i øvrigt skaffet sig en dygtig prokurator ved navn Christen Ostensen Weile. Han blev senere rådmand i Roskilde, og udgav i 1641 et

juridisk opslagsværk »Glossarium juridico-danicum«, der vandt stor udbredelse. Tilsyneladende var han meget optaget af sagen, og Marckus Madtsen klagede over hans skrappe metoder. For at tvinge Karen Michelsdatter til at fragå sin vidneforklaring havde han slæbt det umyndige barn for retten i Køge, og både lokket og truet hende til at vidne mod Marckus. Blandt andet havde han sagt, at hvis hun ikke gjorde det, ville han føre hende til Blåtårn og sætte hende i fængsel. Barnets forældre klagede over behandlingen på et landstings-møde den 25. juli.

Landsdommeren Jørgen Seefeldt blev efterhånden klar over, at sagen var for vidtløftig til, at han uden videre ville stadfæste bytingets »bloddøm« over Marckus Madtsen. Den 8. august 1638 udnævnte han et 16 mands nævningeting, bestående af borgere fra Roskilde. Den afdødes arvinger var imidlertid meget opbragte over denne forhaling af sagen, og indsendte en skriftlig klage til kongen. Her jamrede de over landsdommerens langsomme sagsbehandling, der betød at der nu var fare for at forældelsesfristen blev overskredet. Kongens svar forelå den 4. september. Heri meddeltes det, at eftersom sagen havde været opholdt over 6 uger mod loven, ville kongen »nu med dette Vort åbne brev rejse og forny samme sag, så at den igen med nævninge må lade begynde«.

De 16 nævninge fra Roskilde kunne således fortsætte deres undersøgelser, og den 4. oktober 1638 indtraf pludselig en afgørende vending i sagen. På Roskilde byting fremstod Johanne Jordemoder og aflagde ed på, at hun uset havde overværet mordet:

»Otte dage efter påske om lørdagen mod aften kom hun gående, da det rum-

sterede inde hos Marckus'. Så gik hun ind i bislaget og så ind af et vindue. Vinduet var lukket, men der var et stykke af en rude. Da vendte Søren Møller sin ryg til vinduerne, og stod op, og Marckus stod lige overfor ham. Da slog Marckus Søren Møller i hans venstre tinding med en kande, så han styrtede til jorden til den højre side. Hun vidste dog ikke, om kanden var af tin eller af sølv.«

Johanne Jordemoderes vidneforklaring må være kommet som et chock for Marckus Madtsen. Han påstod, at hun havde vidnet falsk, og fremhævede, at hun var en »berygtet kvinde både for rømning og utroskab«. Det ser da også ud til, at nævningene ikke har været helt overbeviste om hendes redelighed. En vis fru Kirsten vidnede, at Johanne Jordemoder havde fortalt hende, at hun ikke havde set noget. Else Clausdatter kunne derimod fortælle, at hun havde fortalt hende om mordet lige efter.

Den 18. oktober nåede nævningene frem til en afgørelse, og kendte Marckus Madtsen skyldig i mordet på Søren Møller. Før landsdommeren Jørgen Seefeldt kunne fælde dom på landstinget gik der dog endnu to måneder. I dette tidsrum blev der samlet flere informationer, bl.a.

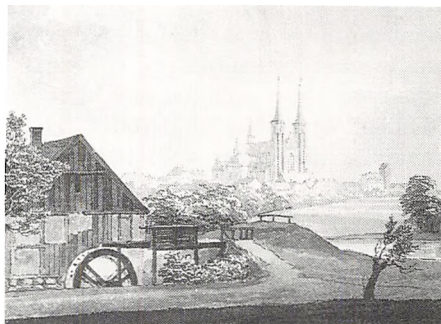

Fig. 6. Tuschtegning af Sct. Clara mølle med domkirken i baggrunden. H.G.F. Holm, ca. 1840. (Det kgl. Bibliotek).

et skriftligt vidnesbyrd fra adelsfruen Hilkeborg Holck, dateret 26. november 1638. Hun bekræftede her, at Søren Møller under mødet hos Marckus Madsen havde klaget over smerter i brystet. Det kommer imidlertid ikke frem, hvad mødet egentlig drejede sig om, og man kan undre sig over, hvad denne fornemme person havde af forretninger med en simpel møller. Det spørgsmål får vi desværre aldrig besvaret.

Endelig den 21. december 1638 stadfæstede landsdommeren nævningenes afgørelse, og dømte Marckus Madsen til at blive halshugget. Som bevisgrundlag anførtes Søren Møllers blodige sår ved venstre øje og tinding, samt den kendsgerning, at der var blod både på bordet og bænken. Desuden var det afslørende, at Marckus Madsen herefter både havde slået og forbandet den døde, hvilket flere kunne bevidne.

Marckus bedyrede dog stadig sin uskyld, og appellerede dommen til Kongens retterting. Det var den øverste domstol, hvor Christian 4. præsiderede i egen person. Dette foregik på den måde, at appellanten stævnedes ikke alene modparten, men også landsdommeren. Jørgen Seefeldt skulle så i realiteten møde op og forsvare sin domskendelse.

Den 26. april 1639 blev sagen behandlet i kongens retterting »herredagen« på Københavns slot. Udover parterne selv var også hovedvidnerne indkaldt. Retten bestod af følgende personer:

Kong Christian 4.
 Christian Friis, kongens kansler
 Jørgen Urne, rigsmarsk
 Claus Daa, rigsadmiral
 Mogens Kaas, rigsråd
 Thage Thott, lensmand

Christoffer Ulfeldt, rigsråd
 Hans Lindenow, kammerjunker
 Corfitz Ulfeldt, rigsråd og statholder på Københavns slot. Gift med Leonora Christine.

Retshandlingen blev indledt med, at Marckus Madsen forelagde sine klagepunkter over landsdommer Jørgen Seefeldts behandling af sagen. Punkt for punkt gennemgik han argumentationen i Landstingets domskendelse, og fremsatte endnu engang sin udlægning af omstændighederne omkring Søren Møllers død: At han havde været syg, og klaget over smerter i brystet, – at han i drukkenskab var faldet og havde slået sig selv til døde på det hårde stengulv, – og at Marckus

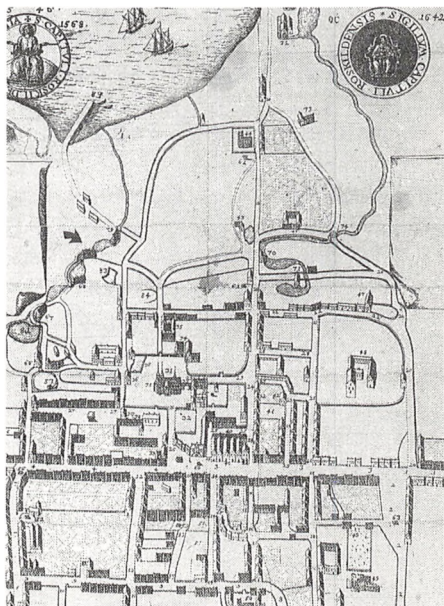

Fig. 7. Resens byplan over Roskilde fra 1670 er unøjagtig på mange måder, men giver alligevel et godt indtryk af købstadens udseende i 1600-tallet. Desværre ved vi ikke, hvor Marckus Madsens hus lå. Pilen angiver placeringen af Sct. Clara mølle, hvor den myrdede havde været møller.

Madtsen ikke havde været til stede, da ulykken skete, hvilket både hans steddat-ter og stegerspigen kunne bevidne.

Endvidere mente Marckus Madtsen ikke, at det var noget fældende bevis, at der havde været blod på bord og bænk, eftersom »der lettelig kunne komme blod, både på bord og bænk, medens de baksede med ham, og kastede hans trøje og blodige krave på bordet«. Herudover klagede Marckus over, at man havde fragået et løfte om at løslade ham mod kaution under retssagen, så »han siden som før måtte blive i sit hårde fængsel den ganske kolde vinter over«.

Alle vidneforklaringerne blev herefter gennemgået igen, hvilket var en lang og omstændelig affære. Til slut fremstod landsdommeren Jørgen Seefeldt og erklærede, at Landstingets dom efter hans mening var retfærdig og derfor burde stå ved magt.

Hermed var selve retshandlingen overstået, og dommerne kunne skride til voteringen. På rigsarkivet er stadig bevaret optegnelserne om de enkeltes kendelser: Christian Friis mente, at Marckus Madtsen først skulle pines, og hvis han så bekendte, dømmes fredløs. Jørgen Urne mente, at landsdommerens dom skulle stå ved magt. Claus Daa, Mogens Kaas og Thage Thott mente, at han først skulle pines, og hvis han så bekendte, dømmes fredløs. Christoffer Ulfeldt, Hans Lindelow og Corfitz Ulfeldt mente derimod, at

Marckus Madtsen skulle frikendes.

Christian 4. afsagde på dette grundlag den endelige dom over Marckus Madtsen. Landsdommerens dom skulle stå ved magt.

Henrettelsen fandt sted nogle dage senere, den 4. marts 1639 på slotspladsen i København, og en del af Roskildes borgere har sikkert overværet halshugningen af deres tidligere byfoged.

Hans efterfølger i embedet, Samuel Samuelsen, kunne et par år senere gøre regnskab over delingen af den henrettedes forbrudte hovedlod. Søren Møllers arvinger havde forlangt deres udgifter dækket, førend boet kunne deles mellem kongen og Roskilde by. Dette blev efter moden overvejelse fundet rimeligt, og hermed var mordsagen endelig bragt til sin afslutning.

Ovenstående fremlægning af den udviklede mordsag er hovedsageligt baseret på utrykt kildemateriale, der idag ligger på Rigsarkivet. Det drejer sig først og fremmest om »Kongens Rettertings Dombog« for 1639 (nr. 41, s. 151-162), samt det tilhørende læg med voteringer. Desuden »Roskilde Byfogedregnskaber« fra årene 1634-1643 med de deri indlagte breve (Foliereg. 108 b, pk. 112 a-d).

Af trykt materiale har Kancelliets Brevbøger for årene 1634 (s. 779) og 1638 (s. 467) været anvendt.

Fra ferle til grydeske

Af Michael Andersen

Fig. 1. To redskaber af træ fundet i Roskilde. De blev tidligere tolket som ferler, nu opfattes de som grydeskeer. (Foto Jesper Jensen).

Ris og ferle står for os idag som et symbol på den gamle skole, hvor elevernes kropslige tugtelse var et grundfæstet pædagogisk princip. Som symbol er det af gammel dato. I middelalderen møder vi således ris og ferle som skolens og lærerens vartegn. Det gælder f.eks. på skolerens seglstamper¹⁾ og ved afbildning af skolelærere. Bekendt er kalkmaleriet i Tuse kirke ved Holbæk fra o. 1450, hvor Jesu første skoledag fremstilles. Vi ser Jomfru Maria bringe sin dreng til skolen, hvor eleverne er i gang med deres boglige sysler overvåget af læreren, som netop

bærer ris og ferle i hænderne.

Mens riset vedblev med at være i brug til op i forrige århundrede, så forsvandt ferlen tidligere, nemlig i løbet af 1700-tallet. Dens rolle blev vist overtaget af linealen!

Af Christian V's danske lov kan man forstå, at ferlen har været et ikke ufarligt strafferedskab, hvis brug kunne føre til lemlæstelse for den skoledreng, som skulle lægge krop til. Det hedder nemlig i 2. Bog: »Færler maa de ej bruge i Skolerne at lemlæste Børn med; Dog maa de vel have Færler, om nogle store Rebeller

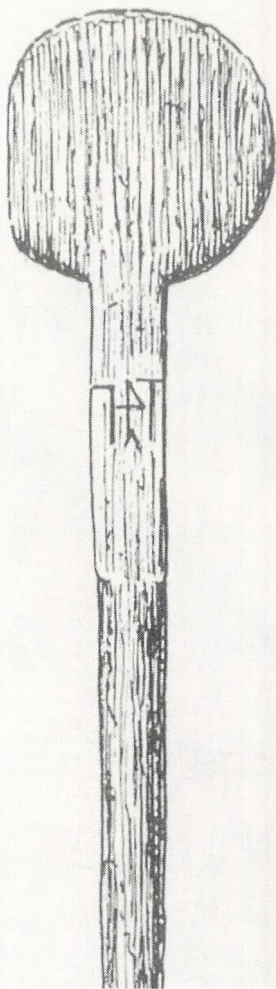

Fig. 2. Tegning af den ene af grydeskeerne fra Roskilde. Et bomærke fremtræder på skaftet. Efter tegning af P. Linde.

ville sette sig op imod dennem«²⁾.

Blandt de mange middelalderlige jordfund fra Roskilde, som opbevares i Roskilde Museum, er der to såkaldte ferler. Det er fund som museet med stolthed har fremvist som symboler på byens rolle ikke alene som stiftsby, men også som

dannelsescentrum i middelalderen.

De to formodede stykker skoleinventar er fundet 1953 i Hersegade i Roskilde³⁾. De har begge den samme enkle udformning. Skaftet er glat, med cirkulært tværsnit. Det ender i en oval plade. Hele stykket er skåret ud af det samme stykke træ. På den ene finder man et bomærke indridset på skaftet.

Lignende stykker kendes som jordfund fra Svendborg (2 stk.)⁴⁾, Lund (3 stk.)⁵⁾ og Lödöse (5 stk.)⁶⁾ i Sverige, samt Oseberg i Norge (3 stk.)⁷⁾. Lödöse synes i denne sammenhæng at fremtræde som et lærdomscenter, hvad vi dog gør klogt i at tage med et gran salt!

Stykkerne fra Oseberg er del af den meget rige skibsbegravelse fra Oseberg, hvor en fornem kvinde er blevet gravlagt i sit skib med en mængde gravgaver omkring 850. De øvrige eksemplarer stammer formentlig alle fra byernes middelalderlag.

Forekomsten i Oseberggraven må få os til at studse, for hvad gør et redskab til peblinges tugtelse i en hedensk vikingegrav? En mistanke trænger sig på. Er der overhovedet tale om en ferle? Kan redskabet ikke tænkes at have haft en ganske anden funktion?

Det forholder sig nemlig sådan, at den gravlagte har fået et helt sæt køkkenudstyr med sig. Og det var i forbindelse med dette udstyr, at man fandt den ferlelige genstand. Den tolkes derfor som en art ske til at røre i gryderne med⁸⁾. Størrelse og udformning passer meget vel til denne tolkning. Men skal de øvrige såkaldte ferler så ikke også opfattes som grydeskeer? Meget taler for det. De svarer fuldstændigt til skeen fra Oseberg.

Vi bør hæfte os ved, at det ene eksemplar fra Roskilde bærer et indridset bomærke. Det falder godt i tråd med, at vi

Fig. 3. Køkkenudstyr fra Osebergfundet. Midt i billedet ses skeen til at røre i gryderne med. (Foto Aslak Liestøl. Copyright Universitetets Oldsaksamling).

netop på husgeråd ofte finder bomærker. Det gælder keramik⁹⁾, og det gælder træsager som stavbægre, små drikkebægre af træ udført i bødkerteknik¹⁰⁾. Vore trægenstande passer altså godt ind i køkkenmiljøet.

Det må så være på tide at stille spørgsmålet: Hvordan så ferler egentlig ud i middelalderen? Et klart svar er ikke så enkelt at tilvejebringe. Vi har nemlig ingen bevarede eksemplarer, om hvilke vi kan sige med bestemthed, at de er ferler. Derimod har vi nogle afbildninger.

Mest kendt er kalkmaleriet i Tuse kirke ved Holbæk, der viser Jomfru Maria, som følger Jesus i skole. Skolemesteren bærer ris og ferle. Billedet er malet omkring 1450. Ferlen kan beskrives som en trind stang med en stor cirkulær plade

i den ene ende og en mindre plade – eller måske er det en kugle – i den anden ende, den ende som skolemesteren griber om. Ferlen afviger fra vore jordfund ved den lille plade eller kugle.

Et andet eksempel finder vi på den gravsten eller mindsten for Morten Børup, som tidligere befandt sig ved Århus Domkirke. Stenen er øjensynligt gået til grunde omkring 1800, men kendes fra afbildninger¹¹⁾. Morten Børup, som spillede en fremtrædende rolle i senmiddelalderens skolevæsen, var rektor for Århus Katedralskole og kontor ved domkirken. Han døde i 1526.

Den ældste og mest troværdige afbildning stammer fra 1666. Man ser her et våbenskjold af senmiddelalderlig type, hvori er afbildet ris, ferle og en greb. Det

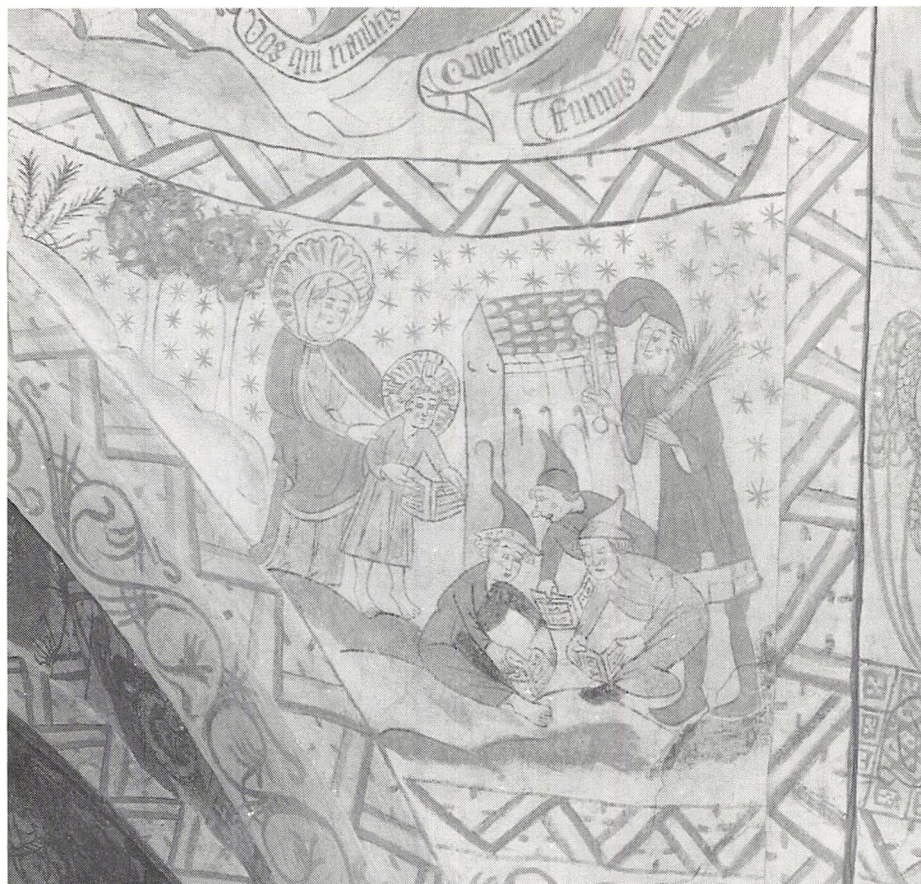

Fig. 4. Jomfru Maria fører Jesus i skole. Skolemesteren holder ris og ferle i hænderne. Kalkmaleri i Tuse kirke ved Holbæk fra o. 1450. (Foto Flemming Rasmussen).

sidste vistnok som et symbol på Børups landlige herkomst. Ferlen har trindt skaft med to drejede led ved grebet. Den cirkulære plade i den modsatte ende er forsynet med to koncentriske cirkler. Det lader sig ikke afgøre, om der er tale om en gennem boring eller blot en art drejet udsmykning.

Det sidste eksempel er nært forbundet med det foregående, idet der principielt er tale om det samme våbenskjold. Man mener at vide, at Morten Børup havde

Tunø som præbende. Han oppebar altså indtægten herfra. Det er den sandsynlige forklaring på, at hans våbenskjold fandtes på et stolestade i øens kirke. Kirkestolen findes ikke mere, men i Nationalmuseet opbevares en tegning af våbenskjoldet, som kun afviger lidt fra det på gravstenen. På ferlen genfinder vi de to »knopper« ved grebet.

Der findes vistnok ingen originale ferler bevaret hverken fra middelalderen eller senere perioder, når vi ser bort fra de

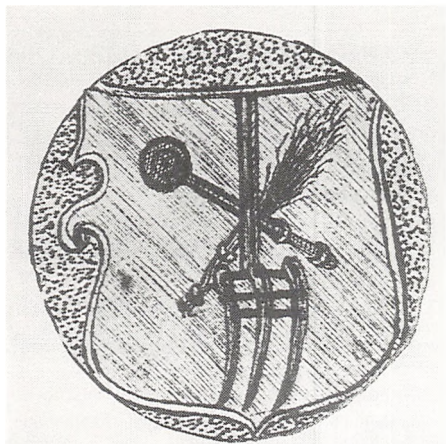

Fig. 5. Morten Børups våbenskjold, tegnet efter hans gravsten eller mindesten ved Århus Domkirke af Hans Rhumann 1666. Efter Danmarks Kirker, Århus Amt.

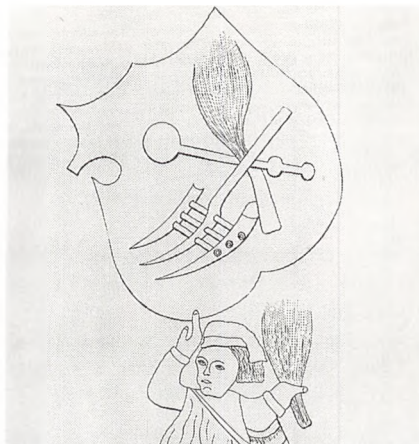

Fig. 6. Morten Børups våbenskjold, tegnet efter nu forsvundet stolestade i Tunø kirke. Efter tegning i Nationalmuseet.

omtalte jordfund, som altså må siges at være tvivlsomme.

Danmarks Pædagogiske Studiesamling er i besiddelse af et par kopier af ferler fra nyere tid¹²⁾, som har den samme udformning: En plade for enden af et drejet træskaft. Nationalmuseet har to kopier¹³⁾. Den ene er kopieret efter et af Roskilde Museums eksemplarer. Den anden er en kopi af en ferle fundet i Lübeck. Den adskiller sig fra de allerede nævnte jordfund ved at have drejet skaft med drejede skaftled – eller »knopper« om man vil. Her er vi sikkert fremme ved noget centralt. For netop de afbildede ferler synes jo også at have drejet skaft med en eller flere drejede knopper.

Et billede begynder således at tegne sig, omend vi må tolke det med forsigtighed. Tilsyneladende har ferlerne været udformet med en vis dekorativ virkning. De har haft et drejet skaft med knopper. Det falder godt i tråd med deres bifunktion som lærerens »værdighedstegn«.

De meget enkelt udformede redskaber, som vi kender fra Roskildes og andre byers jord, har nok haft deres plads i køkkenet, hvor der ikke var tradition for dekorative udfoldelser. Kun et bomærke kunne man af praktiske grunde forsyne sit husgeråd med. Deres spinkle udførelse stemmer vel heller ikke overens med en funktion som strafferedskab.

Vi vil fra nu af kalde Roskilde Museums »ferler« for grydeskeer, og ved den kommende nyopstilling af museets middelalderfund vil de blive udstillet sammen med andre køkkensager.

Hvor gamle er de egentlig? Fundomstændighederne siger intet herom. De er ikke fremkommet ved en arkæologisk udgravning. Osebergfundet viser, at grydeskeerne fandtes helt tilbage i 800-tallet. Helt så gamle er vore eksemplarer nu næppe. Bomærket på den ene er nemlig med bestemthed middelalderligt, og inden for denne periode må vi sætte vores datering.

Noter

1. Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder. København 1956-78. Artiklen: Skolsigill.
2. Kong Christian den Femtes Danske Lov, 2. Bog, 18. kapitel. (Citeret efter Stig Iuuls udgave. København 1949).
3. Inv. nr. 414/53 og 415/53.
4. Venligst oplyst mig af museumsinspektør Henrik M. Jansen, Svendborg og Omegns Museum.
5. Venligst oplyst mig af stadsantikvarie Claes Wahlöö. Se iøvrigt: Ragnar Blomqvist: Färlor. Kulturen 1948, p. 36 f.
6. Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder. København 1956-78. Artiklen: Straffredskap.
7. A. W. Brøgger & Haakon Shetelig (ed.): Osebergfundet, bd. II, p. 137 f. Oslo 1928.
8. Se foregående note.
9. Else Roesdahl: Bundmærker på middelalderligt lertøj i Danmark - KUML 1973-74, p. 215 ff.
10. Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder. København 1956-78. Artiklen: Bomærke.
11. Helge Søgaard: Mindestenen om Morten Børup. »Den gamle By«s årbog 1985, p. 5 ff.
12. Venligst oplyst mig af forskningsbibliotekar Christian Glenstrup, Danmarks Pædagogiske Bibliotek.
13. Venligst oplyst mig af museumsinspektør Birgit Vorre, Nationalmuseets 3. afd.

Da jernbanen kom til Roskilde

Af Mette Høj og Grete Rung

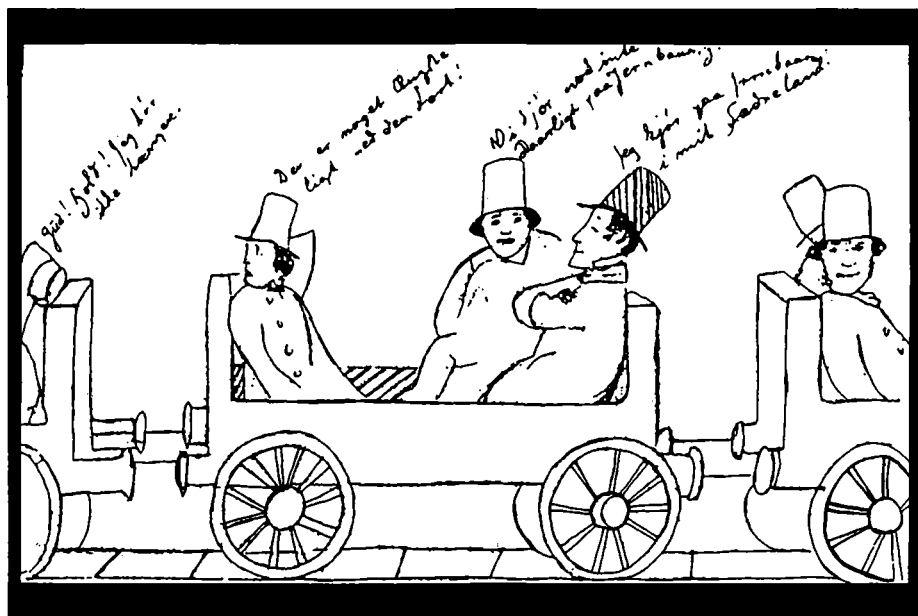

Fig. 1. Udsnit af tegning, der viser jernbanetur til Roskilde. Måske er billedet tegnet af Fritz Jürgensen. Personerne siger: Gud! Hold! Jeg tør ikke længere. Der er noget ængsteligt ved den Fart! - Vi kjoer nok inte Daarligh paa Jernbanen. Jeg kjoer paa Jernbanen i mit Faedreland! (Andrup, m.fl.: Danmarks historie i billeder, Kbh. 1968, nr. 273).

»Oh, hvilket Aandens Storværk er dog denne Frembringelse! man føler sig jo mægtig, som en Oldtids Troldmand! vor magiske Hest spænde vi for Vognen, og Rummet forsvinder; vi flyve som skyerne i Storm, som Trækfuglene flyve! vor vilde Hest fnyser og snøfter, den sorte Damp stiger ud af hans Næseboer.« Sådan be-

skrev H. C. Andersen i 1842 sin første tur med jernbanen i Tyskland.

Siden nævnte han i sin dagbog jernbanelinjen København-Roskilde, før den åbnede. Torsdag den 13. maj 1847 drog han fra København med dagvognen til Roskilde. I sin dagbog skrev han, at han »kom til Roskilde efter at have passeret

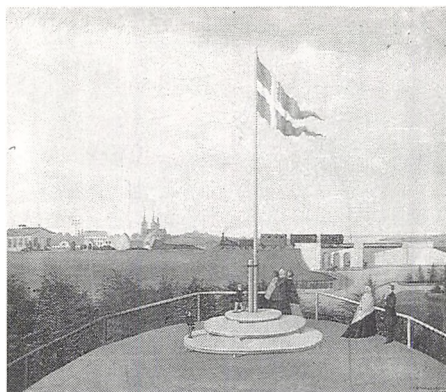

Fig. 2. Roskilde set fra sydøst. I forgrunden udsigtshøjen Plantagen - et lille lystanlæg fra 1830'erne. I baggrunden den i 1847 opførte Røde Port med tog på vej til Roskilde. Maleri af Jacob Christian Gottschalk, 1861. Roskilde Museum. (Foto Jesper Jensen).

den ikke fuldendte Jernbane tværs over.«

Den 26. juni samme år blev jernbanen indviet som den første i det nuværende Danmark. I 1825 var den første jernbane i England blevet åbnet og 10 år senere i Tyskland.

Det danske 140 års »jubilæum« markerede Roskilde Museum 1987 ved åbne udstillingen »Da jernbanen kom til Roskilde.«

Jernbanen, der hermed indledte en ny epoke i landets historie, har mærkeligt nok ikke været genstand for nogen samlet undersøgelse. Derfor gik Roskilde Museum ved Lene Floris på jagt efter arkivalier, litteratur, billeder og genstande for at tegne et billede af den spændende begivenhed.

Mange personer og institutioner har hjulpet med materiale til udstillingen på forskellig vis, og Roskilde Museum er dem alle meget taknemmelige.

Ud fra det indsamlede materiale blev der opbygget en udstilling. Teksterne til

udstillingen skulle kort belyse nogle af de mange sider af emnet samt supplere de udstillede genstande.

Da oplysningerne ikke findes samlet andre steder, bringes disse udstillingstekster her. Kildehenvisninger vil det derimod være for omfattende at nævne, da teksterne er et sammendrag af et stort grundmateriale. Måske kan teksterne give anledning til, at nogen får lyst til at uddybe emnet, for det fortjener det.

Om udstillingen

I 1847 blev jernbanelinjen København-Roskilde indviet. Tre år tidligere var der åbnet en anden linje: Altona-Kiel, der dengang var en del af det danske rige. Den del hører nu til Tyskland, og jernbanelinjen København-Roskilde er dermed *den ældste jernbane i det nuværende Danmark*.

Den første strækning var planlagt til at skulle gå fra København over Roskilde til Korsør. Der var imidlertid kun ringe interesse for at anlægge jernbaner i Danmark, og i første omgang blev det kun til strækningen København-Roskilde, kaldet: »Den sjællandske Jernbanes 1.ste Afdeling«. Der gik desuden hurtigt politik i spørgsmålet om jernbanernes placering. I første omgang stod diskussionen om en længdebane (ned gennem Jylland med handel til Tyskland) eller tværbaner (med handel til England).

Den manglende opbakning bag jernbanen skyldtes nok, at det var urolige tider for landet:

- blandt bønderne var der tiltagende religiøs og politisk aktivitet
- i byerne ulmede oprøret mod Enevælden, og en revolution blev kun afværget, fordi kongen underskrev en fri forfatning
- samtidig blussede det sønderjyske

Fig. 3. Sekretær Søren Hjorth (1801-70) og bogholder Chr. Gustav Schram (1802-65) var de to initiativtagere til anlæggelsen af jernbanestrækningen København-Roskilde. (Buch, M. og Gomard, C. I.: *Danmarks Jernbaner*, bd. 1, Kbh. 1933, side 127 og 135).

spørgsmål op og førte til Treårskrigen mellem Danmark og de oprørske slesvig-holstenere, støttet af Tyskland. (Faktisk blev jernbanen i 1848 brugt til at transportere tropperne det første stykke af vejen til Sønderjylland).

Turen København-Roskilde før jernbanen

Før jernbanens tid var det at rejse tidskrævende og besværligt. En tur fra København til Roskilde var stort set en dagsrejse. Derfor var rejselysten heller ikke stor, og mange mennesker havde aldrig været uden for deres eget sogn.

Det var postvæsnets opgave ud over at fragte breve og pakker også at sørge for personbefordring. De hestetrukne diligencer og dagvogne kørte fra by til by. De standsede ved bestemte kroer, hvor

der skiftedes heste.

Midt i forrige århundrede arbejdede de fleste mennesker i Danmark ved landbruget. Folk, som boede på landet, havde tit lang vej, når de skulle til byen for at afsætte deres produkter og købe de ting, de ikke selv kunne producere. Turen til byen foregik ad grusveje eller hjulspor enten til fods eller med heste eller stude spændt for vognen.

Det sjællandske Jernbaneselskab

Danmarks første jernbane mellem København og Roskilde blev anlagt i årene 1845-47 af det privatejede sjællandske jernbaneselskab.

Initiativet til projektet blev taget af ingeniør Hjorth og bogholder Schram, da de i 1840 udsendte det lille skrift »Jernbane imellem Kjøbenhavn og Roeskilde«.

Fig. 4. Satirisk billede fra 1845 der viser følgerne af at ho mellem København og Roskilde, når der skulle eksproprieres jord til jernbanen. (Buch, M. og Gomard, C. I.: Danmarks Jernbaner, bd. 1, Kbh. 1933, side 146).

Projektet mødte megen modstand; man var bl.a. bange for, at de osende lokomotiver ville skræmme markens kreaturer udi døden, himlens fugle ville blive forgiftede og styrte til jorden, menneskene ville blive kvalt af den giftige røg og alt på markerne ville visne. Det blev endog foreslået, at udskifte det ildspyende lokomotiv med heste!

Trods mange vanskeligheder fik Industriforeningen i 1844 koncession på anlæg og drift af en jernbane mellem København og Roskilde. Koncessionen blev straks overdraget det nystiftede sjællandske jernbaneselskab. Det lykkedes hurtigt at skaffe den nødvendige kapital gennem aktietegning.

I 1844 begyndte aktietegningen, og efter kun en uges forløb var kapitalen tilvejebragt. Af de 7.500 aktier på hver 100 speciedaler lå hovedparten på tyske hænder og en mindre del i København. Borgerne i Roskilde må ikke have haft større tillid til projektet, for i hele byen lykkedes det kun at tegne 3 aktier.

Bønderne og banen

Ligesom Roskildes borgere, købte bønderne heller ikke aktier i jernbanen.

Som arbejdere i anlægsarbejdet meldte der sig en del sjællandske landboere, men efter alt at dømme forlod de arbejdet ved høstens begyndelse.

Da jordarbejdet skulle igang, blev bønderne tvunget til at sælge af deres ejendom. Ekspropriationer var indtil da næsten ukendt, og mange anså det for et ulovligt indgreb i deres rettigheder. Jernbanearbejdet blev forsinket, når bønderne undgik de nødvendige forhandlinger om ekspropriationer.

Flere steder forenede bønderne sig og jog ingeniørerne bort ved at kaste med sten, så arbejdet måtte til tider udføres under politibeskyttelse. Skal man tro den satiriske tegning fra 1845, var ingeniørerne måske heller ikke altid de mest hensynsfulde.

Taksatorerne og bønderne havde ofte vanskeligt ved at enes om prisen på jorden. En jordejer ved Hedehusene forlangte 800 rigsdaler i erstatning, men måtte nøjes med 240. En gartners jord nær København blev takseret til 2.000 rigsdaler, og selskabet havde regnet med 300.

8,5 mill. læs jord med trillebør

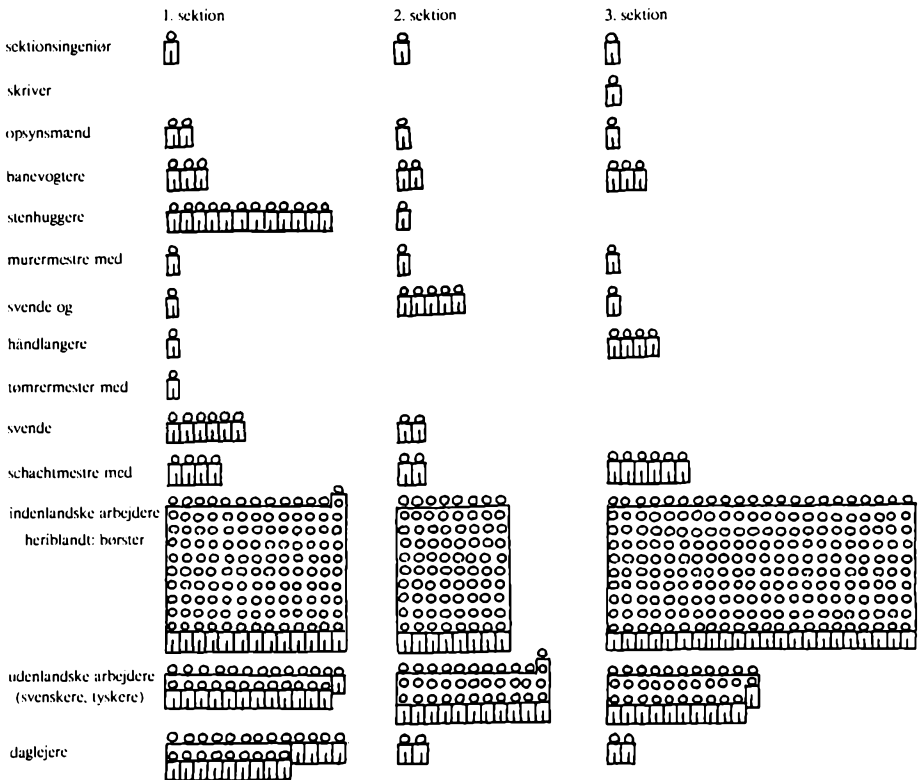
Det første spadestik til jernbanen blev taget den 25. april 1845.

Til at lede bygningen af den sjællandske jernbane ansatte man i 1844 den engelske ingeniør W. Radford, der også havde været ingeniør på den nyåbnede Kiel-Altona-bane.

Efter at ingeniørere og landmålere havde udstukket linjen, gik arbejdsmændene igang med at flytte jord, fylde op med sten, lægge sveller på plads osv.

Alt jordarbejde blev udført med hånd-

Ansatte ved anlæggelsen af jernbanen 1845

g.r.

Fig. 5. Den 28. juli 1845 kom Det sjællandske Jernbaneselskab endelig i besiddelse af det første stykke jord: strækningen Roskilde-Fløng. Strækningen var inddelt i tre dele (sektioner), som hørte under ingeniørerne: løjtnant v. Hoffmann, løjtnant v. Luddahl og hr. Nöchen. Den 1. august skrev lederen, ingeniør W. Radford, til selskabet, at personalet i juli 1845 bestod af i alt 634 mand, fordelt som tegningen viser. (Rigsarkivet: Sjællandske Jernbaner, sager vedr. Anlæg af Jernbanen Kbh-Roskilde 1845-47. Hovedingeniør Radfords månedlige beretninger).

redskaber som hakker, skovle og trillebø. Det krævede en stor arbejdsstyrke at flytte de i alt 103.542 kubikfavn jord (dvs. 691.412 m³). Alene det første år var der beskæftiget 551 mand – tyskere, svenskere og danskere, hvilket ikke altid løb stille af. Størst problemer voldte dog de terrænmæssige forhold, hvor især

bakkerne ved Valby og Tåstrup skabte vanskeligheder.

Disse vanskeligheder betød, at arbejdet tog længere tid, og at udgifterne blev langt større end beregnet. Jernbanen kom til at koste knapt 2 mill. rigsdaler og blev således den dyreste bane, der blev bygget herhjemme før 1914.

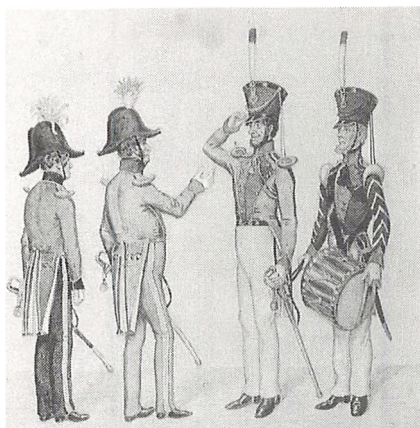

Fig. 6. Officerer i det gamle borgerkorps. Fra venstre møller Brønniche, kaptajn Sveistrup, hattermager Pærges og politibetjent Lind. Akvarel af Jacob Kornerup, 1845. Roskilde Museum. (Foto Flemming Rasmussen).

Fig. 7. Fugleskydningssskive fra 1852. Fuglekongen Jørgen Julius Benzen ses i forhallen til Roskilde Banegård på vej til København. Malet af Christian Frederik Lund, 1853. Roskilde Museum. (Foto Jesper Jensen).

Den højtidelige åbning

Det var en stor begivenhed, da Christian d. 8. og dronning Caroline Amalie kunne åbne denne jernbanestrækning.

Det skete lørdag den 26. juni 1847. Det var en strålende varm sommerdag, og masser af mennesker var foruden de 200 særligt indbudte gæster strømmet til for at overvære den højtidelige åbning, der startede i København. Togene var pyntet med flag og blomsterguirlander. Der blev holdt taler af kontrolkommiteens formand professor David og kongen.

Dagens program var følgende:

10.30: Lokomotivet »Odin« afsendtes fra København af sikkerhedshensyn som forløber.

12.45: Kongetoget blev trukket af lokomotivet »Danmark«. Med i toget var Livjægerens Musikkorps, der spillede »Beskærm vor Konge, store Gud«.

13.00: 40 min. efter afgang ankom kongetoget til Roskilde jernbanestation, hvor byens borgerkorps stod opstillet i galla.

Efter frokost beså kongeparret Domkirken og hørte orgelmusik. Herefter vendte kongen og dronningen tilbage til Sorgenfri – ad landevejen i hestekøretøj!

16.45: Toget vendte tilbage til København med de øvrige indbudte gæster.

Dagen efter åbnede jernbanen for almindelig kørsel med tre afgang dagligt. Folk strømmede til, og de første to tog befordrede over 700 passagerer.

Banen som forlystelsestur

For mange velstående københavnere gav »Den roeskildske Jernbane« mulighed for nye udflugter, og den første tid blev banen først og fremmest betragtet som et forlystelsessted. Især turen til og fra Valby havde stor tilstrømning, men også Roskilde blev et populært udflugtsmål.

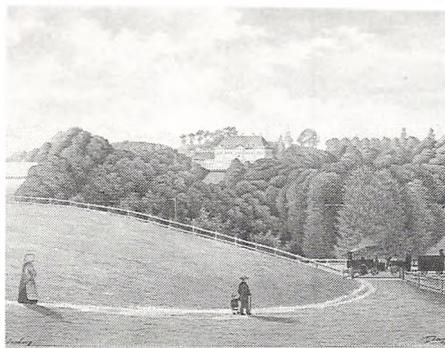

Fig. 8. Ledreborg Slot blev et yndet udflugtssted for københavnernerne. På prospektet ses jernbanen med Ledreborg Slot i baggrunden. Tegning af Frederik Christian Beyer, 1876. Roskilde Museum. (Foto Flemming Rasmussen).

Allerede inden banen blev åbnet, talte man om, at Roskilde havde mange seværdigheder, der ville trække rejsende til. Da banen åbnede, kunne man i Flyve-

posten læse: »... hvilken behagelig Lyst-tour det i og for sig er, ligesom Kjøbenhavnernerne derved giver Leilighed til at see Roeskildes smukke *Domkirke*, den beundringsværdige *Kilde* og den deilige Omegn og især ved *Ledreborg*. . . At der iøvrigt i Roskilde er flere gode Beværningssteder, som af de mange Passagerer i Søndags blev besøgt, er Noget, som Indsenderen i forbigaende ikke vil undlade at bemærke. . .«

Banegården i Roskilde

Banegården i Roskilde var København-Roskilde-banens bygningsmæssige pragtstykke og landets første »rigtige« banegård.

Københavns første banegård var blevet placeret uden for voldene og bygget af træ, så den hurtigt kunne fjernes, hvis fjenden angreb hovedstaden.

Hverken Roskilde eller Københavns

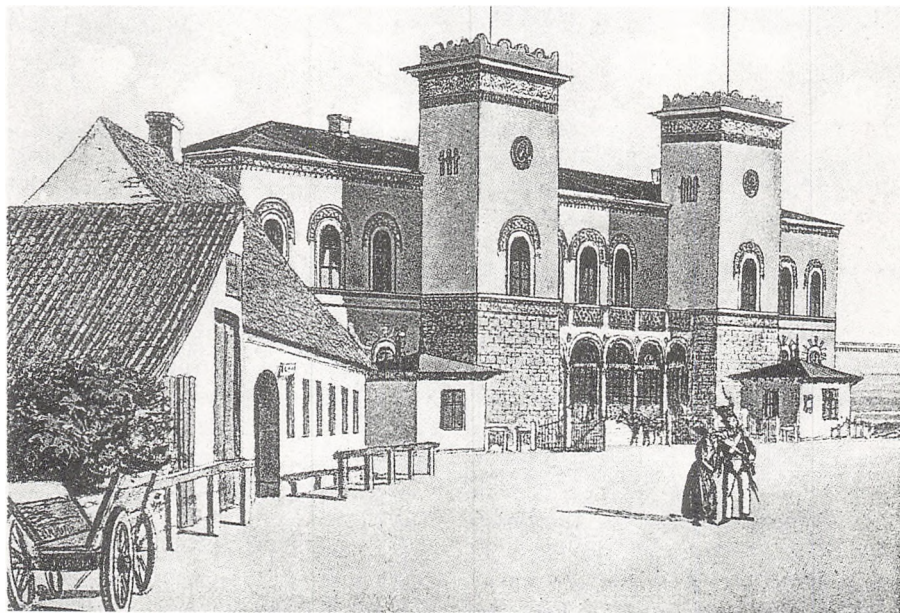

Fig. 9. Banegården ved Hestetorvet 1847. (Roskilde Museum).

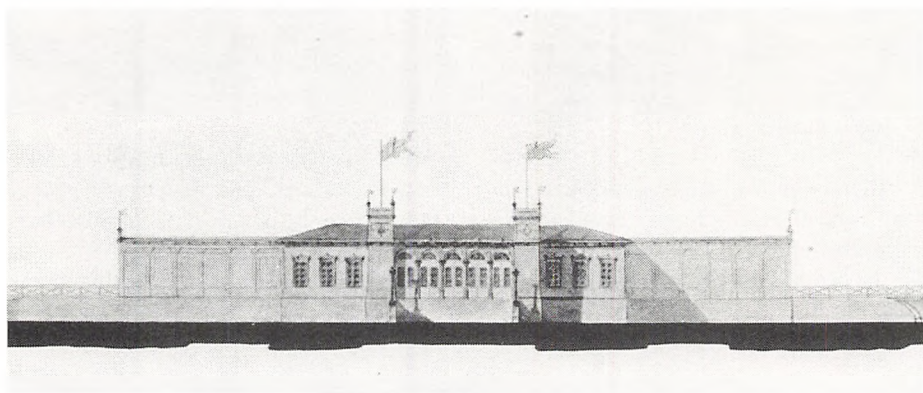
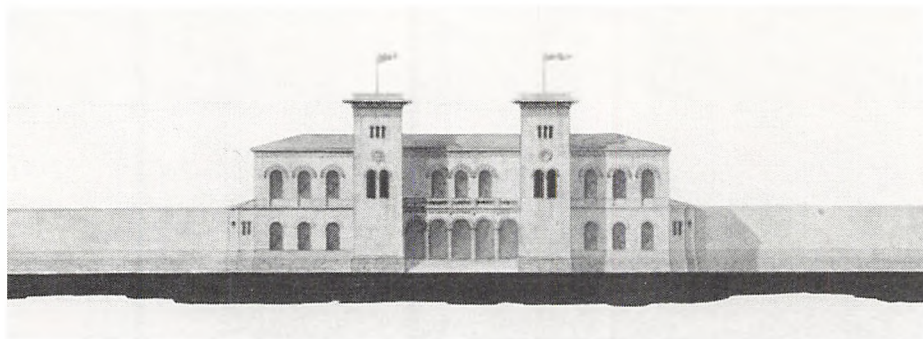

Fig. 10. Øverst den godkendte originale tegning af Roskilde Banegård, der blev opført 1847. Nederst den godkendte originale tegning af Københavns første banegård. Den blev opført af træ 1847-48, omtrent på det sted hvor den nuværende banegård ligger. (Udg. af Generaldirektoratet for Statsbanerne: De danske Statsbaner 1847-1947, Kbh. 1947, side 317).

banegård var i øvrigt færdigbygget ved indvielsen.

Roskilde Banegård er – ligesom den første københavnske – bygget over et karakteristisk arkitektonisk motiv, der synes at stamme fra Villa Borghese i Rom. Facaden mod byen har to tårne, der flankerer indgangspartiet med den hvælvede buegang med søjler. Over buegangen lå en altan i forbindelse med forlystelseslokalerne. Dette særlige arkitektoniske motiv anvendt som udtryk for jernbanestation er tysk og specielt for

jernbanens tidlige epoke.

Indvendig var bygningen i den underste etage indrettet til bl.a. kontorer. På 1. sal var der restauration med selskabslokaler og udlejning af værelser, altså et slags banegårdshotel. Dette var også almindeligt i England, hvor jernbaneselskaberne fra begyndelsen indrettede hotel på selve banegården.

På 1. sal i Roskilde Banegård var der i de første år en stor restauration med selskabslokaler. På balkonen ud mod Hestetorvet var der også servering, og herfra

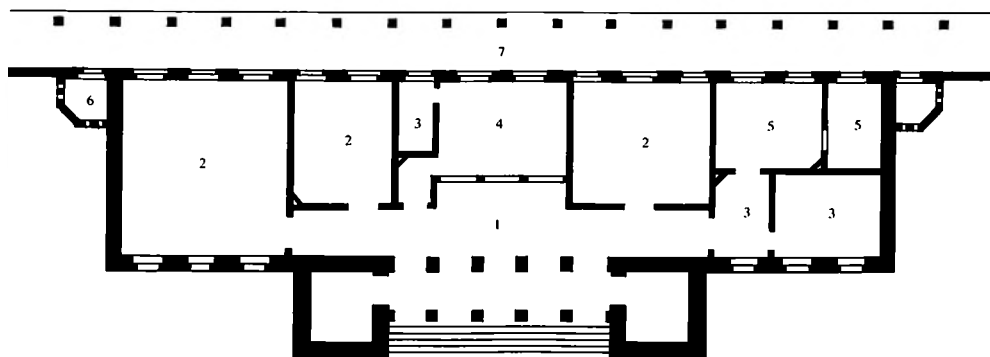

Fig. 11. Den godkendte originale grundplan af Roskilde Banegård. 1) Forhal. 2) Ventesale for rejsende til første, anden og tredje klasse; en ventesal til hver klasse. 3) Kontorer. 4) Rejsegodsekspedition. 5) Værelser for banepersonalet. 6) Toiletter. 7) Perron. På første sal var indrettet restaurant m.m. (Udg. af generaldirektoriet for Statsbanerne: *De danske Statsbaner 1847-1947*, Kbh. 1947, side 317).

blev der ved særlige lejligheder udspændt en line, så tilrejsende linedansere kunne optræde.

Roskildes næringsdrivende, gæstgivere og conditorere klagede i 1850 til borgmesteren over denne konkurrence.

Borgmesteren lod politiet forbyde optræden i restaurationen.

Med den nye grundlov fra 1849 var der imidlertid foreningsfrihed, og stamgæsterne stiftede straks »en selskabelig Forening«, hvor adgangsбилletten kostede

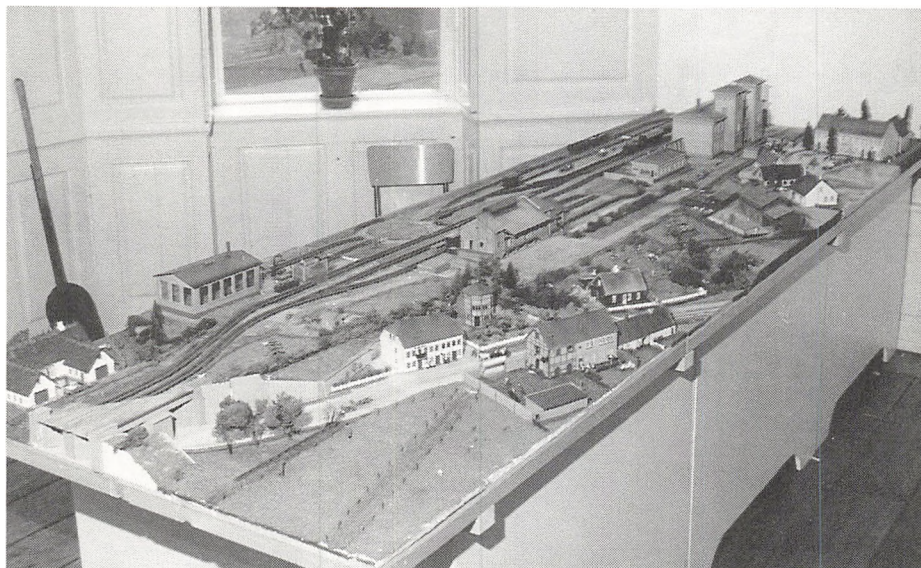

Fig. 12. Til museets udstilling udarbejdede Jørgen Nøe en model af Roskilde Banegård og dens omgivelser fra omkring 1866-70. Roskilde Museum. (Foto Flemming Rasmussen).

Kjøbenhavnst Hvedebrød.

Derfor een eller anden Familie i Roskilde maatte ønske at erholde Hvedebrød fra et af Kjøbenhavns bedste Bagerier, til hver Morgen at modtage ved Ankomsten af det første Jernbanetog, da man saadant erholdes i ethvert Sortiment, ved enten behagelig at tegne sig for et vist Quantum daglig, eller og Dagen forud bestille det, de ønsker at erholde, hos Collecteur Spichmann i Roskilde.

Fig. 13. Jernbaneforbindelsen kom bl.a. til at betyde en konkurrence for Roskilde handelsstand, hvad de mange annoncer med varer fra København viser. (Roskilde Avis og Avertissements-Tidende, 13. juli 1847).

8 skilling. På den måde kunne det lystige selskabsliv fortsætte. De 8 skilling blev godtgjort ved serveringen.

Især om søndagen var der mange rejssende, og det kunne knibe med plads, når det sidste tog skulle afgå. En søndag gik det så galt, at det kom til optøjer på Roskilde station, og utilfredse kunder slog ruderne ind.

Kongebegravelser

Roskilde er kongebegravelsernes by, og jernbanestationen og Domkirken var de to centrale steder ved disse højtideligheder: modtagelsen og bisættelsen. Banegården udsmykkedes med draperier, flag, blomster og guirlander og når sørgetoget ankom, var alt helt stille på banegården.

Efter højtideligheden i Domkirken kunne stemningen dog blive mere løssluppen ved frokosten på jernbanestationen. Ved arveprins Ferdinands begravelse i 1863 flød vinen over borde og gulv, og deltagerne gjorde forgæves forsøg på at overdøve hinanden.

København rykker nærmere

Jernbanen kom til at betyde, at afstanden mellem København og Roskilde følte mindre. Der kom både nye handlende og andre næringsdrivende til Roskilde lige omkring banens åbning.

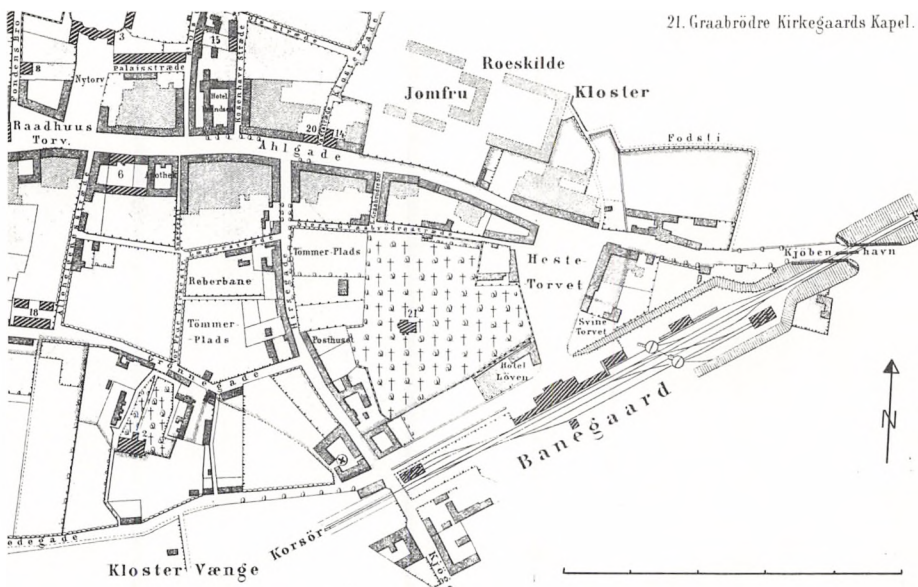

Fig. 14. Udsnit af kort over Roskilde fra 1859 med jernbanen ved Hestetorvet og torvet ved rådhuset. (Kopi på Roskilde Museum).

Det kan ses i annoncerne, men også i byens borgerskabsprotokol, hvor de nye selvstændige blev noteret:

1845: 7 personer fik borgerskab

1846: 8 - - -

1847: 12 - - -

1848: 20 - - -

Herefter steg antallet ikke bemærkelsesværdigt.

Det var imidlertid ikke nødvendigt at bosætte sig i Roskilde for at gøre forretninger med Roskildes borgere. Annoncerne fortæller om salg i Roskilde af københavnsk hvedebrød, wienerbrød, øl og meget mere. Annoncerne viser også, at københavnske handlende regner med kunder, der kom rejsende fra Roskilde.

Banen ændrer byplanen

Banen blev lagt lidt uden for den egentlige gamle bydel, der lå omkring Stændertorvet. Ved jernbanens anlæggelse blev byen forsynet med endnu et centrum – omkring Hestetorvet.

Hestetorvet, eller Hestemarkedet som det hed dengang, var dog ingen ny opfindelse; man havde afholdt markeder på dette sted sikkert siden middelalderen. Banegården blev imidlertid i høj grad et kendt sted, man nu orienterede sig efter i byen.

Jernbanen var med til at sprænge byen indefra. Tidligere var der et skarpt skel mellem land og by, hvor bomme ved byens port viste, hvor grænsen gik.

Så godt som al handel skulle ved lov foregå inde i byen, og ved portene blev der opkrævet afgifter, acciser, for varerne. Dette system var vanskeligt at opretholde, efterhånden som jernbanerne blev udbredt. Dette var dog ikke den eneste grund til, at systemet blev ophævet i 1850 og 1851; det var blot et af de mange skridt mod industrisamfundet.

Indtil da var der acciseboder foran stationsbygningen i Roskilde.

I 1856 blev Korsørsporet lagt, men det forhindrede ikke den almindelige overkørsel til Køgevejen. Først med Madsnedsundsporet i 1870 flyttede man overkørslen hen til Fruegade. Da også det blev for vanskeligt at benytte, blev denne overkørsel afløst af viadukten ca. 1898 ud for Allehelmsgade.

Den lille bebyggelse, »Frederiksberg«, der lå syd for banen, forsvandt, efterhånden som banelegemet blev udvidet og broen bygget i slutningen af 1890'erne.

Jernbanevogne

Datidens klassesamfund afspejledes også inden for jernbanen. Der var 1., 2. og 3. klasse i togene.

1. klasse: for »Rejsende, der er vant til at benytte Extrapost.«

2. klasse: for »Rejsende, der er vant til at benytte den almindelige Befordring.«

3. klasse: for »Bønder og andre simple Folk.«

Set med nutidens øjne var det så som så med bekvemmeligheden i kupeerne. Pladsen har været trang med kun 45 cm mellem sæderne. Opvarmning kendtes heller ikke de tidlige vogne.

Personvognene bestod af 6 adskilte kupeer uden gennemgående gang. I 1. og 2. klasse var sæderne polstret med henholdsvis lyseblåt og drapfarvet klæde, væggene beklædt med voksdug og på gulvet kokostæppe.

I 3. klasses-vognene var der ikke skillevægge mellem de enkelte kupeer ud over træbænkenes høje ryglæn. Således dannede vognenes indre et samlet rum.

At det ikke var særligt behageligt at rejse på 3. klasse, kan man bl.a. læse i Roskilde Avis i 1850:

»At den ærede Direction saalænge har

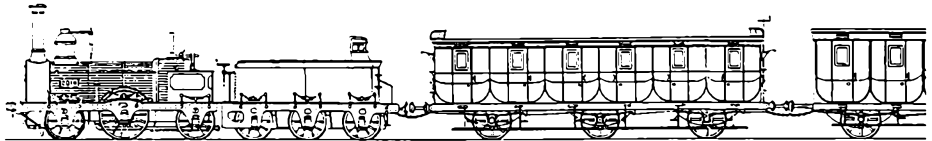

Fig. 15. Det første lokomotiv til Roskilde, kaldet »Odin« fra 1847. (Jernbanemuseet).

vedblevet at overse de mange Ulemper, hvormed Passagerer på 3 Marks Pladser (- 3. klasse) i Jernbanevognene, i Særlighed naar Aftentoget afgaar, forunder os, og vi kunne ikke andet end misbillige den Forskel, der finder sted for Passagererne på 3 Marks Pladser og de andre Pladser.

I Cupeen på 3 Marks Pladsen havs nemlig intet Lys og i Mørket, hvori man saaledes maa hendsidde, hænder det sig, at man ofte bliver overgydt med en i samme

Cupee værende beruset Persons Udtømmelser, som ej kan afværges, da man intet Lys har.

Cupeen er almindelig tillige opfyldt med en så skrækkelig Tobaksrøg, at man neppe kan drage Vejret, hvilket man maa taale. Vi have endnu flere Anker at kunne anføre ved Jernbanen, men indskrænke os foreløbig til de paaankede med Begæring, at de nævnte Mangler snarest muligt afhjælpes.«

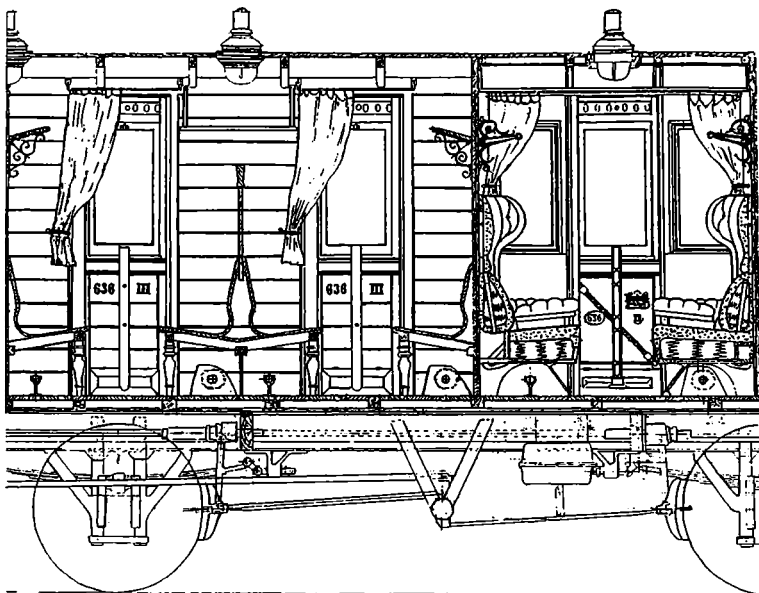
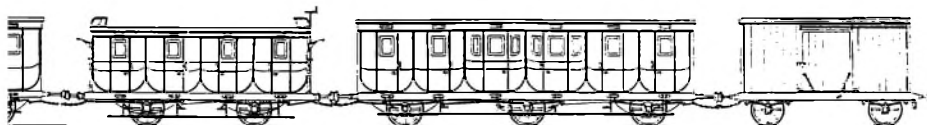

Fig. 16. Tegning af personvogn med 2. og 3. klasse fra 1887. (Jensen, Niels Aage: Jernbanen - et led i udviklingen, Kbh. 1976, side 27).

Banen som transportmiddel

Før jernbanens tid var transporten langsom og besværlig. Jernbanen gav hurtighed, præcision og mulighed for at transportere en større last.

Præcision blev vigtig, fordi jernbanerejserne blev tilrettelagt med minutters nøjagtighed.

Der gik nogle år, og så blev godstransporten efterhånden betydelig. Slagtedyr

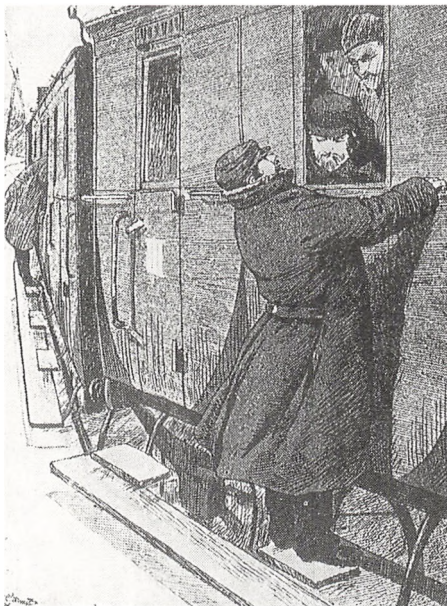

Fig. 17. Bladet »Punch« bragte i 1885 denne vittighed: »Der bliver vel nok Tid til at spise Frokost ved næste Station?« »Ja, magelig, hvis De ikke skal videre med dette Tog!« Men det var ikke nogen spøg at være konduktør, der klatrede fra kupé til kupé uden på toget. (Jensen, Niels Aage: Jernbanen et led i udviklingen, Kbh. 1976, side 25).

blev sendt med banen sammen med andre landbrugsprodukter ligesom maskiner og en lang række industriprodukter.

Jernbanen var en vældig fornyelse af transport- og rejsemuligheder, men den var også farlig. Der skete ulykker her, der var så store som datidens mennesker kun tidligere kendte fra naturkatastrofer. For at undgå ulykker måtte enhver ansat udføre sit arbejde helt sikkert og præcist.

Banens ansatte

Som overordnede ansatte man især officerer. De havde lært at tegne og bygge forsvarsværker, broer og lignende. Efter krigen (1848-50 og 1864) søgte de mange officerer nyt erhverv, og man havde dengang ikke mange andre end officerer, som var uddannet til at lede større arbejder. Desuden anså man det for en fordel at ordne jernbanevæsnene ligesom hæren, for at det skulle arbejde effektivt og sikkert. Hæren kom til at danne forbillede, og officererne tog bl.a. titler og uniformer med sig over i jernbanevæsnene.

Der var en udpræget rangorden for de ansatte. De fleste fik ikke en stor løn, men de havde fri uniform og kunne regne med pension, når de blev gamle. Det var der ikke mange andre i samfundet, der fik dengang.

For at supplere den lille løn havde mange et arbejde ved siden af. F.eks. forsålede en sporskifter fodtøj for arbejds-kammeraterne, eller han skar prop-

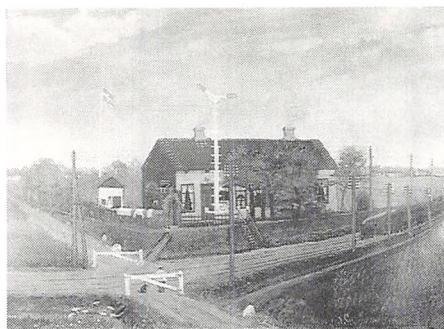

Fig. 18. Ledvogterhus ved Tre Kronervej øst for Roskilde. På billedet ses ledvogteren Jens Christensen og hans kone Ane samt deres to børn. Malet af Jens Christensen selv, 1889. Roskilde Museum. (Foto Flemming Rasmussen).

Fig. 19. Silkefane fra Dansk Lokomotivmandsforenings Roskilde afdeling. Fanen er syet af lokomotivmændenes koner. Roskilde Remise. (Foto Flemming Rasmussen).

per til bryggerier og mineralvandsfabrikker i Roskilde. Ledvogteren ved Fruegaarde solgte bajersk øl, som han tappede af mellem bom- og signalpasningen.

I 1847 tilbød doktor Thostrup gratis sygehjælp til banens ansatte, og således

oprettedes »Den sjællandske Sygekasse«. I 1899 dannedes fagforening for banens ansatte.

Banefolk på stationen

Det følgende stammer fra det undervis-

Personalegrupper på Roskilde Station ca. 1850

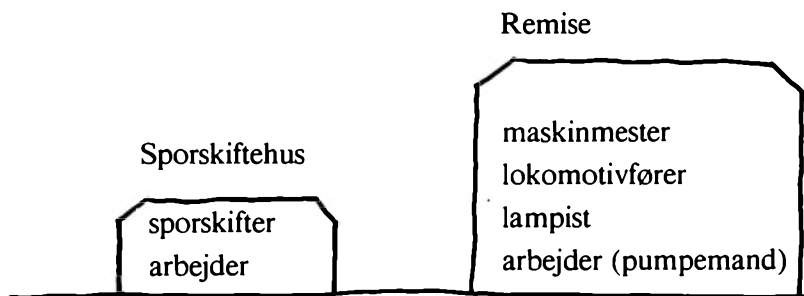

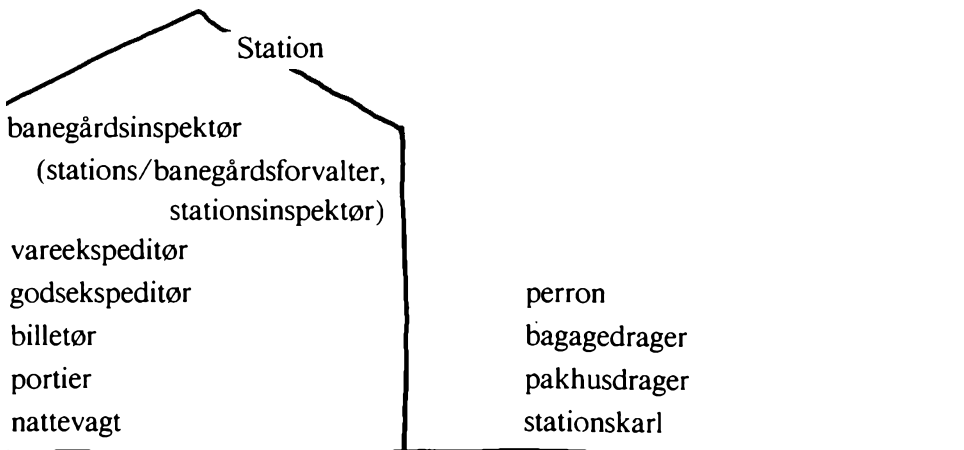
Fig. 20. For at togdriften kunne foregå efter foreskrifterne skulle der være en lang række personer på stationen. (Det kgl. Biblioteks småtryk, bl.a. Tjeneste-Reglement for de ved den Sjællandske Jernbanes

ningsmateriale, der blev udarbejdet til udstillingen. Her forklares, dels hvorledes personalegrupperne fungerede, og dels hvad hver enkelt ansats opgave var ved togets afgang og kørsel. Beskrivelsen bygger hovedsageligt på regler og instrukser for ansatte omkring 1850 og er dermed en beskrivelse af, hvorledes arbejdet ideelt set skulle foregå.

Banegårdsinspektøren var øverste myndighed på stationen. Før afgang skulle han påse, at alle var på deres poster til rette tid, og at de udfyldte deres pligter. Han havde ansvaret for, at afgangstiden overholdtes, og at »Toget var ordnet på befalet Maade«. Han skulle specielt kontrollere, at det befalede antal bremsevogne var til stede, og at disse var bemandede med hver en konduktør. ($\frac{1}{3}$ af passagervognene skulle være forsynet med stærke bremser. Hvis bremserne var svage, skulle $\frac{1}{2}$ af passagervognene have bremser). Ved togets afgang skulle

han nedskrive klokkeslettet på overkonduktørens rejsekort og give ham et såkaldt rejseur og lister over togets indhold. Derefter kunne han give tilladelse til afgang.

Overkonduktøren skulle før afgang undersøge togets tilstand, uddele ordrer til konduktørerne om læsning af vogne og påse, at læsningen skete korrekt og i rigtig rækkefølge. Desuden skulle han kontrollere, at lokomotivføreren havde værktøj med sig på tenderen (tender = kul- og vandvogn), og at det befalede værktøj fandtes i dertil indrettede kasser i togvognene. Fem minutter før afgang skulle toget være klart, og han kunne give passagererne besked om at stige ind. Han skulle påse, at dette foregik i ro og orden og derefter sikre sig, at dørene var behørigt lukkede. Dernæst skulle han give konduktørerne signal om at indtage deres pladser, og han skulle også påse, at enhver bremse blev betjent af en konduk-

første Afdeling ansatte Embedsmænd og Betjente, Kbh. 1847).

J.W & G.R.

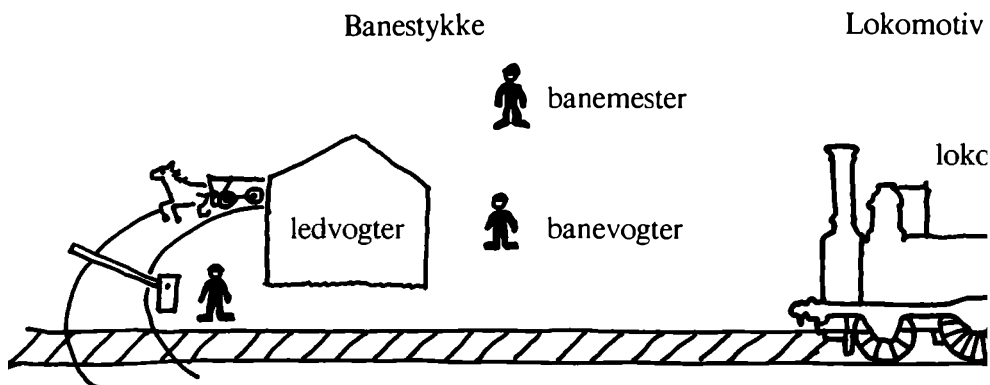

Fig. 21. Langs sporet og på selve toget skulle der også mange ansatte til, for at toget kunne køre afsted. (Det kgl. Biblioteks småtryk, bl.a. Tjeneste-Reglement for de ved den Sjællandske Jernbanes første Af-

tør. Så skulle han melde sig til forstanderen og modtage lister og ur og indtage sin plads. Med forstanderens tilladelse kunne han endelig give signal til togets afgang. Konduktørerne havde ansvaret for en eller flere vogne. Dette indbefattede, at de var korrekt læsede, og at passagererne sad på de rigtige pladser. På signal fra overkonduktøren skulle også han sikre sig, at dørene var lukkede. Derpå skulle han indtage sin plads og fra denne »give nøje Agt på de videre Signaler fra Overkonduktør eller Lokomotivfører.«

Lampisterne var de folk, der ordnede lamperne. Der skulle i vinterhalvåret sættes olielygter ned gennem huller i vogntagene, når toget holdt og skulle gøres klart. Det foregik på den måde, at en mand kørte langs med toget med en særlig trækvogn, hvor de tændte lygter stod i to etager på vognen. Med en lang stang løftede han dem op til vogntagene, hvor en anden mand løb og satte dem på plads. Løbeturen over vogntagene krævede at manden kunne springe fra den ene vogn

til den anden, og om vinteren når der var is og sne på vogntagene, var det ingen spøg. Senere blev der udleveret filtsko til lampisterne, når de færdedes på vogntagene, efter der var sket ulykker, hvor lampister var faldet ned.

Banefolk i tog og på spor

Når toget kørte, var overkonduktøren den øverste myndighed. På lokomotivet var det dog lokomotivføreren, der gav ordre til fyrbøderen om fyring af kedlen og om tenderbremsen.

Lokomotivføreren skulle hele tiden have sin opmærksomhed henvendt på maskinen og banen, og »stedse holde sig i opret Stilling«. Han skulle adlyde signaler fra overkonduktøren, og være opmærksom på de signaler, banevogterne gav.

Konduktørerne sad hver i en åben stol oven på toget, når det kørte. Den konduktør, der havde den forreste vogn, skulle nøje iagttage strækningen foran toget. Hvis han så noget på banen, der kunne gøre rejsen farlig, skulle han signalere

i toget ca. 1850

J.W. & G.R.

deling ansatte Embedsmænd og Bejente, Kbh. 1847).

bremnsning og selv være klar ved sin bremse. Den konduktør, der havde ansvaret for den bageste vogn, skulle især observere, om banen noget sted gav et usædvanligt stød, eller om vognene svingede. Hvis dette var tilfældet, skulle han straks anmelde det.

Den konduktør, der billetterede, foretog i praksis dette udefra, mens toget

kørte. Han gik udvendigt fra trin til trin, bankede på ruden og billetterede. En togvogn bestod som sagt i princippet af seks dilligencer sat på række og uden gennemgående gang.

Alle disse mænd arbejdede faktisk uden på toget, når det kørte. Dette var, specielt om vinteren, en kold fornøjelse. Efter et par år forsøgte man at afhjælpe det ved at give lokomotivet en vindskærm og give stolen til konduktøren på togets tag en kaleche.

Ud over dette personale var der desuden flere ansatte ved banen. Antallet af billettører, stationskarle m.fl. har skiftet med de aktuelle forhold.

En lønningliste for 1851-året opgør de ansatte på Roskilde station og deres løn i rigsdaler således:

Fig. 22. Emblem til drager med jernbanesymbolet: et lokomotiv. Først senere, måske 1887, gik man over til vingehjulet, som er det symbol, DSB bruger i dag. Motivet med lokomotivet kendes også fra en kasket fra 1854 fra Den sydslesvigske Jernbane. Roskilde Museum, og mundtlig oplysning fra Jernbanemuseet. (Foto Flemming Rasmussen).

Inspektøren	700 Rdl. aarl.
Vareexpeditøren	400
Godsexpeditøren	300
Billettøren	325
Portiøren og Lampisten	240

Nattevagten	228
(senere Aar 216 Rdl.)	
3 Bagagedragere	
å 192 Rdl.	576
1 Pakhusdrager	
og foreløbig	
7 Stationskarle å	
192 Rdl.	1536
<hr/>	
17	4305 Rdl. aarl.

Siden 1850'erne er der sket en stor udvikling af jernbanedriften, og det er vanskeligt for os i dag rigtigt at sætte os ind i tiden, før der fandtes jernbaner, og forestille os hvordan det var at opleve denne forandring.

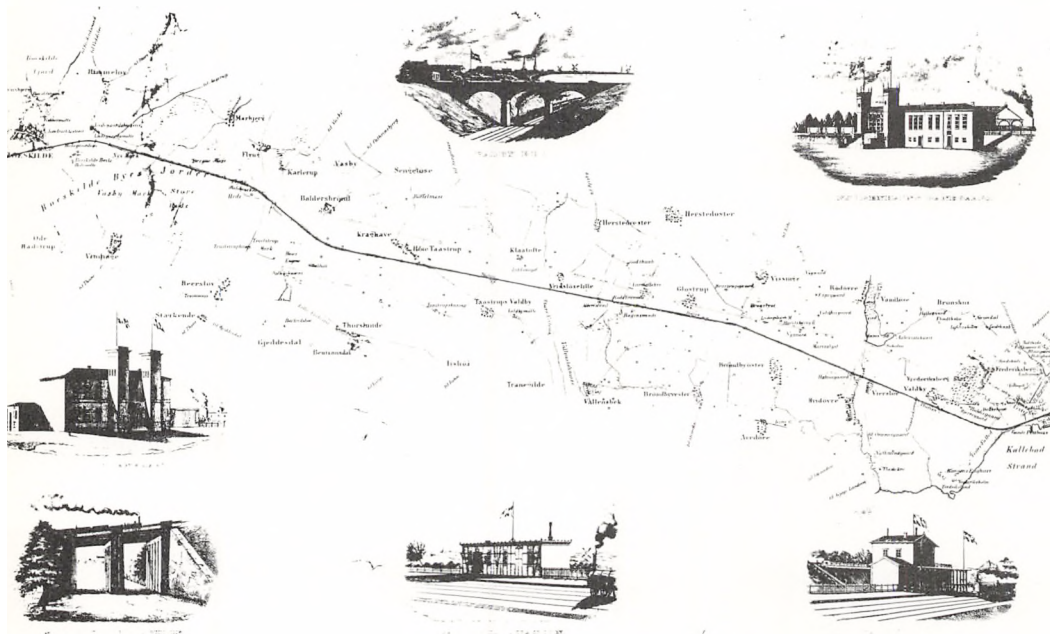

Fig. 23. Udsnit af Den sjællandske Jernbane fra København til Korsør med små vignetter af banegårde og broer. Hele strækningen åbnede 1856. Roskilde Museum.

Smedjen i Hvilen

Af Anne Birgitte Eriksen

På Københavnsvej lige udenfor Roskilde by ligger der en smedje. Smedjen i Hvilen, som området kaldes, passeres dagligt af mange roskildeborgere.

Smedefaget er et håndværk med lange traditioner, men også et fag, der har udviklet sig hastigt indenfor de sidste 100 år. Industrialiseringen betød en øget efterspørgsel efter smede til arbejde i industrien indenfor nye områder i forhold til deres tidligere arbejde. Fra landsbysmeden udviklede faget sig i mange forskellige retninger: grovsmede, leinsmede, kedelsmede, maskinsmede og mekanikere. Mange smedemestre så deres håndsmedede varer udkonkurreret af langt billigere massefremstillede produkter. Men trods fremkomsten af en ny produktionsmåde og dermed ændrede eksistensbetingelser for de selvstændige smedemestre har det været muligt for dem at eksistere side om side med de mange nye maskinfabrikker¹⁾. Blot skulle de finde en niche således, at de kunne fremstille varer, som det ikke kunne betale sig at producere i industrien. Eller de skulle foretage reparationer på industrielt fremstillede produkter.

Smedjen i Hvilen på Københavnsvej har gennem ca. 100 år dannet ramme om varierende produktioner. Det har i stor udstrækning været muligt for de skiftende smedemestre at bevare de gamle hånd-

værksmæssige traditioner uden fare for konkurrence fra industrien. Fru Inger Boserup Larsen er enke efter Honoré Boserup Larsen, den sidste smedemester på stedet her, og hun har ønsket, at den store samling smedeværktøj blev bevaret. Derfor skænkede hun i efteråret 1987 samlingen til Roskilde Museum. Museet foretog samtidigt en undersøgelse af smedjen med stor hjælp fra Inger Boserup Larsen. I artiklen her vil jeg kort gøre rede for bygningernes brug og historie og jeg vil desuden forsøge at tegne et billede af nogle af smedemestrene i Hvilen og deres produktion²⁾.

Bygningerne

Bygningerne består af et beboelseshus, der ligger helt ud til Københavnsvej, en særskilt smedje lidt tilbagetrukket fra vejen og en længe bagved smedjen, der først er erhvervet i Honoré Boserup Larsens tid og siden er blevet lejet ud.

I slutningen af forrige århundrede begyndte man at opføre smedjerne rundt omkring i landet med tegtag og grundmur³⁾. En af årsagerne hertil var brandfaren. Smedjen her er bygget dels i 1877 og dels i 1886⁴⁾. Bygningen har rødt tegtag, men murene er opført af gulkalket bindingsværk. Tømmeret, der er anvendt til bygningen, er af varierende kvalitet fra kraftigt egetømmer til spinkelt

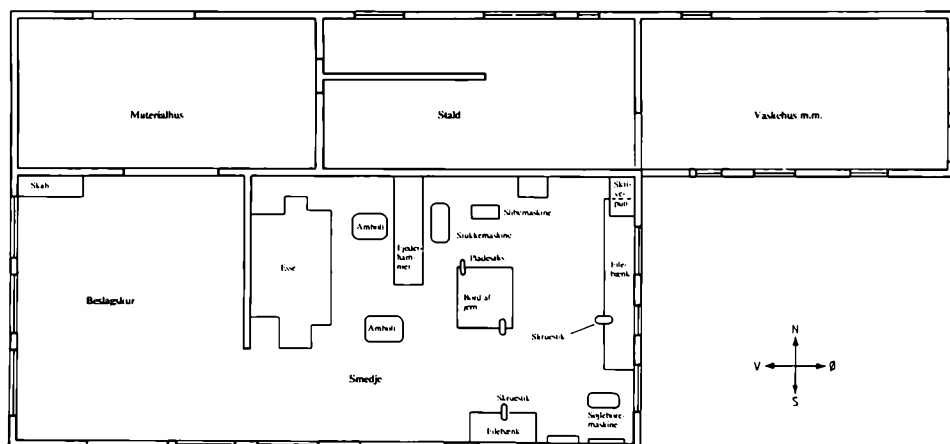

Fig. 1. Grundplan af smedjen, som den har set ud siden 1886. (Tegning Anne Pedersen).

fyrretømmer. Meget af det bærer spor af at være brugt andetsteds tidligere. Efter gammel sjællandsk byggeskik har bygningen ingen fodrem, men stolperne er placeret direkte på syldstenene⁵⁾, der danner bygningens fundament. I nogle af indervæggene er tavlene imellem tømmeret udfyldt med tørrede, ubrændte lersten, mens alle tavlene i ydervæggene er udfyldt med brændte sten. På Sjælland brugte man også at overkalke bindingsværket sammen med tavlene⁶⁾. Dette ses dog kun på bygningens nordside, der vender væk fra Københavnsvej.

Smedjen er 8 fag lang og består af et beslagskur i vest, dvs. det rum, hvor hestene blev skoet, og selve smedjen i den østlige ende. Beslagskuret er et rum på ca. 24 kvadratmeter med plads til 4 heste ad gangen. I rummet er der en trappe op til et loftsværelse lige over beslagsskuret. Det har oprindeligt været brugt til læredrengene. I Honoré Boserup Larsens barndom, da hans far Jørgen Larsen var indehaver af smedjen, blev det brugt af smedens egne sønner. Dette skyldes, at der ikke var plads til den af 2 ægteskaber

sammenbragte børneflokk på 9 børn i beboelseshuset. Mens Honoré Boserup Larsen selv var smedemester har det ligget ubenyttet hen, fordi han fik de fleste af sine læredreng fra det nærliggende børnehjem Roskilde Hvile, hvor drengene fik kost og logi.

Selve smedjen er et rum på ca. 42 kvadratmeter. Det domineres af en dobbelt esse med 2 tilhørende ambolte. Tæt ved esserne står en stor fjederhammer. På modsatte side er der en filerbænk, som har stået i smedjen siden den blev bygget. I et hjørne står en søjleboremaskine. På væggene hænger en mængde smedeværktøj, som er blevet brugt af de forskellige smede siden 1877. Det er specialværktøj, som alt sammen kan fortælle en historie om, hvad man har fremstillet i smedjen.

På nordsiden er der en lavere tilbygning – en såkaldt lude. Den er 12 fag lang. Tilbygningen har igennem tiden haft forskellige funktioner. I brandtaksationen fra 1886, da Jens Henriksen var smedemester, findes de forskellige rums funktioner beskrevet, således: 2 fag hølade, 4

fag stald, 2 fag kulhus og 4 fag materialhus. I Inger Boserup Larsens tid har man haft vaskehus, lokum og stald. I de 4 fag materialhus har man opbevaret halm og foder til hesten. Inger Boserup Larsen fortæller, at de 4 fag materialhus, i hendes svigerfar Jørgen Larsens tid og tidligere, har været lejet ud til en karetmager.

Vogn- og beslagsmeden

Jørgen Larsen stammer fra Boserup. Han kom første gang til smedjen i Hvilen i 1894, hvor han kom til at arbejde som mestersvend hos smed Henrik Henriksen. På dette tidspunkt må det formodes, at der har været ansat i hvert fald et par svende og nogle lærlinge i værkstedet efter som, der var behov for at ansætte en mestersvend. Mestersvenden var smedemesterens »højre hånd« og deltog i den daglige ledelse af værkstedet. Denne stilling blev lidt bedre betalt end de andre svendes. Jørgen Larsen havde før arbejdet i et par forskellige smedjer og sidst på Roskilde Maskinfabrik indtil 1893. Hos Henrik Henriksen arbejdede han bl.a. med at lægge jernbeslag på nye vogne. Det var nødvendigt for vogn og beslagsmeden at have et tæt samarbejde med en karetmager, som skulle lave alt træarbejdet på vognene. Ofte var samarbejdet så tæt, at værkstederne lå lige op af hinanden, sådan som det er forekommet i smedjen i Hvilen. I 1903 lukkede smedemester Henrik Henriksen imidlertid sit værksted i Hvilen og flyttede det til Toldbodgade.

Smedjen i Hvilen blev herefter købt af en slagtermester Lund, som brugte den bageste længe til slagtehus. Han lod dog smedjen stå tom og ubrugt hen. I 1904 vendte Jørgen Larsen tilbage til smedjen på Københavnsvej og lejede værkstedet og beboelseshuset til en billig leje. 10 år

1877-	Høgh
1886-	Jens Henriksen
-1894	Ole Henriksen
1894-1903	Henrik Henriksen
1904-1935	Jørgen Larsen
1935-1937	Jørgen Larsen og Wulf Haugner Blæsenborg Larsen
1937-1938	Wulf Haugner Blæsenborg Larsen
1938-1948	Wulf Haugner Blæsenborg Larsen og Jørgen Honoré Boserup Larsen
1948-1980	Jørgen Honoré Boserup Larsen

Fig. 2. Oversigt over smedemestrene i Hvilen. (Så vidt som muligt er årstal angivet.) Den første smedemester hed Høgh. Efter ham var Jens Henriksen smedemester. Hvornår ejerskiftet fandt sted vides ikke. Men i hvert fald står Jens Henriksen opgivet som ejer i en brandtaksation fra 1886. Han drev smedjen i nogle år, hvorefter hans søn Ole Henriksen overtog værkstedet. Ole Henriksen var dog kun smedemester i værkstedet i et års tid. Herefter overtages det af broderen Henrik Henriksen. Henrik Henriksen var smedemester fra 1894 til 1903. Fra 1904 til 1935 hed smedemesteren Jørgen Larsen. I 1935 blev han kompagnon med sønnen Haugner Blæsenborg Larsen. Sammen drev de smedjen til 1937. Fra 1937 til 1938 drev Haugner Blæsenborg Larsen smedjen alene. I årene 1938 til 1948 drev han så smedjen i kompagniskab med sin broder Honoré Boserup Larsen. Honoré Boserup Larsen fortsatte alene som smedemester fra 1948 til 1980.

efter fik han råd til at købe det af slagtermesteren. Periodevis arbejdsløshed med en usikker indkomst og samtidig en stor børneflokk at forsørge betød, at Jørgen Larsen ønskede at blive selvstændig. Så kunne han da i det mindste skaffe arbejde til sig selv. Men det var et hårdt slid at oparbejde en helt ny kundekreds. De tid-

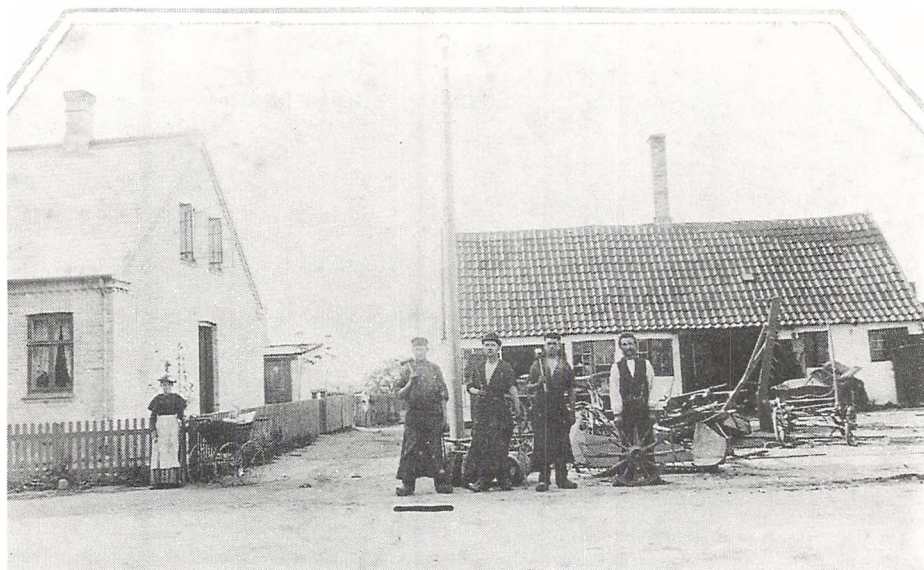

Fig. 3. Smedjen i Hvilen i 1894. Til venstre i billedet ses slagtermester Lunds hus. Foran smedjen står 3 smede med skødeskind på og smedehammerne i hånden. Til højre i billedet står karetmageren med et uferdigt vognhjul. På gårdspladsen ses nogle vogne. (Foto i privat eje).

ligere kunder var fulgt med smedemester Henrik Henriksen eller søgt over til andre smede, da værkstedet stod lukket. Men Jørgen Larsen fik med tiden oparbejdet en solid kundekreds og han blev kendt som en dygtig smed med speciale i vanskeligt beslag og vanskelige heste. Ved en prøve arrangeret af militæret mellem smedene i Roskilde om de bedste hestebeslag vandt Jørgen Larsen og han fik derfor i 1916 beslaget for 7. Ingeniørkompagnis heste. Og det var til trods for, at han ikke var eksamineret i hestebeslag, som det ellers krævedes for at sko militærets heste. I 1918 fik han også beslaget for alle Garnisonens heste. Fra 1916-18 arbejdede der hele tiden 2 soldater i værkstedet. Derudover var Jørgen Larsens stedsøn i lære. Disse år blev højdepunktet for produktionen i Jørgen Larsens tid som smedemester. Ellers havde

han kun en eller 2 lærlinge til at hjælpe sig i værkstedet. En gang imellem var der også ansat en svend i værkstedet.

Men Jørgen Larsen tjente de fleste penge på at lægge beslag på nye vogne. Han lejede fra starten de førromtalte 4 fag materialhus ud til en karetmager. I gennem en lang årrække lavede de sammen mange nye vogne, både arbejdsvogne og finere køretøjer, indtil bilerne afløste de hestetrukne vogne. De mange vognnøgler i forskellige størrelse vidner om den tid. Søjleboremaskinen blev også brugt flittigt til at bore huller i de beslag, der skulle lægges på vognene.

En hjulring lægges om

Et almindeligt arbejde for vogn- og beslagsmeden var at lægge hjulringe om. Enten modtog man nye hjul fra karetmageren eller også foretog man reparationer

på gamle hjul, hvor hjulbeslaget eller hjulringen var gået løs. Træet i gamle hjul kunne trække sig sammen, når det blev tørt, så hjulringen blev for stor. Når der skulle lægges hjulringe på var det vigtigt, at hjulringen passede præcist til træfælgen. Jernet skulle spænde sig fast om træet.

Til at måle hjulets ydre omkreds brugte Jørgen Larsen et hjulmål. Det var en bevægelig jernskive i et håndtag, som han trillede rundt på hjulets træfælg. Et kridtmærke på hjulmålet gjorde, at han kunne tælle antallet af omgange, som hjulmålets jernskive skulle køre rundt for at nå hele vejen om hjulets træfælg. Antallet af omgange angav så længden på det jern, der skulle bruges til hjulringen.

Jernet blev varmet op i essen, bukket rundt og svejset sammen i enderne. En gammel hjulring kunne også bruges igen. Den varmede Jørgen Larsen op og »stukkede« dvs. gjorde kortere, i stukkemaskinen. Til at lægge hjulringen om skulle man være 3 personer. Hjulet blev lagt op på et hjulringsplan af cement med navet ned i et hul i midten, så hjulet lå godt fast. Hjulringsplanet kan stadig ses på gårdspladsen på Københavnsvej. Hjulringen blev varmet op i essen og så skulle det gå stærkt. De var 3 til at holde jernet ind til fælgen med hver sin bræktang (store knibtænger) og 2 af dem skulle så slå hjulringen ned om fælgen med smedehammerne. Blev der ikke arbejdet hurtigt nok med bræktænger og smedehamme-

Fig. 4. Smedemester Jørgen Larsen og læredrenge omkring 1920. Jørgen Larsens anden kone samt en ung hushjælp står ved siden af. To af læredrengene står på hjulringsplanet. Her blev vognhjulet lagt, når der skulle lægges hjulring om. Læredrengen helt til højre med hammeren på skulderen er Jørgen Larsens søn - Honoré Boserup Larsen. (Foto i privat eje).

re, så jernet nåede at blive koldt før det kom på plads, så var det ikke til at rokke ud af stedet.

Kleinsmeden

Flere af Jørgen Larsens sønner blev udlært som grovsmede med hestebeslag i værkstedet. Haugner Larsen, som var søn nummer 4, blev udlært i 1928. Han arbejdede som svend i værkstedet i nogle år. I en periode var han væk derfra, men i 1935 blev han kompagnon med sin far. De drev så værkstedet sammen indtil faderens død i 1937.

Haugner Larsen fortsatte derefter alene. Han havde imidlertid astma og det betød, at han ikke kunne tåle at sko heste. Han blev derfor nødt til at opgive den faste kundekreds, som tidligere havde fået skoet deres heste i smedjen. Men af hensyn til økonomien turde han ikke sige beslaget af Garnisonens heste fra. Han gik så mere og mere over til kleinsmedearbejde, selvom der ikke rigtigt var kunder nok til det. Han lavede en del rørarbejde og beslag til døre. Han reparerede også hegn og landbrugsredskaber. Men det var svært at få kunder nok, når de ikke samtidigt kunne få skoet deres hest. I smedjen fortæller en stor mængde kleinsmedeværktøj og værktøj til rørarbejde om denne produktion.

Grovsmeden med hestebeslag

I 1938 kom redningen for smedjen så. Haugner Larsen gik i kompagni med sin ældre bror Honoré Boserup Larsen og sammen fik de gjort smedjen til et mere solidt indtjeningsgrundlag for dem begge. Honoré Boserup Larsen var ligeledes kommet i lære i faderens smedje. Han blev udlært som grovsmed med hestebeslag i 1921. Dette speciale holdt han ved gennem hele livet. Han blev hjemme og

Fig. 5. Smedemester Jørgen Larsen (1868-1937). Han var med til at stifte »Gl. Roskilde Amts Smedemesterforening« i 1915 og han var bestyrelsesmedlem i foreningen igennem 16 år. I nogle år var han oldemand for Roskilde Smedelaug og formand for Svendeprovkommissionen. (Foto i privat eje).

arbejdede som svend i et år. På et senere tidspunkt arbejdede han i 10 år i København hos en smed, der skoede alle Carlsbergs heste. Hos ham var han først ansat som svend. Men Honoré Boserup Larsen gik hele tiden med ønsket om at blive mester. Dette var i 30'erne med krise og stor arbejdsløshed. Og Honoré Boserup Larsen mente ligesom sin far, at var man smedemester, så kunne man måske ikke skaffe arbejde til andre, men man kunne altid skaffe nok til, at man selv kunne leve af det. Og han turde ikke gifte sig før han var blevet smedemester. Så han og Inger Boserup Larsen var forlovede i over 11 år, inden de blev gift i 1934, og Honoré

Boserup Larsen havde sparet de 5000 kr. sammen, som det kostede at blive mester. Han gik så i kompagni med sin tidligere arbejdsgiver. Samarbejdet fungerede dog ikke tilfredsstillende i Honoré Boserup Larsens øjne. Han vendte derfor tilbage til smedjen i Hvilen for at arbejde sammen med broderen.

Kunderne

Honoré Boserup Larsen overtog beslaget af Garnisonens heste og Haugner Larsen beskæftigede sig nu udelukkende med kleinsmedearbejde og rørarbejde. Honoré Boserup Larsen specialiserede sig i hestebeslag og blev kendt i vide kredse som en smed, der havde god forstand på at sko heste. Især blev han anerkendt for sine

sygebeslag. På grund af hans store viden om hesteben, var han ofte med dyrlæger ude, hvis de havde svært ved at stille en diagnose. Nogle af hans private kunder fik ham anbefalet af dyrlæger. Derfor kom hans kundekreds også til at ligge spredt over et stort geografisk område. Han havde beslaget af hestene på Holte Rideskole og Roskilde Rideskole. Private kunder havde han f.eks. så langt væk som på den anden side af Kalundborg, Gislinge og Vester Såby. De private kunder var i begyndelsen for en stor del vognmænd og gårdmænd, der skulle have skoet deres arbejdsheste. Der var altså nær tilknytning til både land og by. Senere var hovedparten kunder med rideheste. Da Honoré Boserup Larsen startede som

Fig. 6. Interiør fra smedjen. I forgrunden ses den ene ambolt. Amboltens bane og horn blev flittigt brugt, når der skulle smedes hestesko. På ambolten ligger en smedehammer og en smedetang til at holde hesteskoen med. Til højre i billedet skimtes essen. På væggen bagved hænger vognnøgler og smedetænger fra Jørgen Larsens tid. (Foto Flemming Rasmussen).

Fig. 7. Jørgen Honoré Boserup Larsen (1903-1980) til venstre og broderen Wulf Haugner Blæsenborg Larsen (1909-1948) mens de sammen drev smedjen på Københavnsvej. En læredreng står ved siden af med en stor forhammer. Det var i reglen læredrengenes job at slå med forhammeren, når der blev smedet. Dette skulle foregå i takt med smedens slag. (Foto i privat eje).

smed i Hvilen, var det almindeligt, at kunderne kom ud til værkstedet, når de skulle have skoet en hest. Men da Københavnsvej blev mere og mere befærdet med biltrafik, blev det kutyme, at smeden tog ud til kunderne. Han måtte i høj grad indrette sig efter, hvornår kunderne havde tid. Mange kunder havde på grund af deres arbejde kun mulighed for at få skoet deres heste om aftenen eller om lørdagen. En del af de private kunder mødte personligt op for at få sig en sludder med smeden, når de skulle betale regningen i stedet for at sende pengene. Var det ryttere, blev de budt på sherry, for det var »rytterdrik«. Andre kunder kunne blive budt på en øl. På denne måde var arbejde og fritid ikke adskilte størrelser for smeden. Denne tætte personlige kontakt med kunderne lagde Honoré og

Inger Boserup Larsen vægt på og den medvirkede til at oparbejde en solid kundekreds.

Hestebeslag

Honoré Boserup Larsen gjorde det til et princip aldrig at benytte fabrikslavede sko, fordi de ikke var af samme gode kvalitet, som dem han selv lavede. Alle de sko, han skoede hestene med, var håndsmedede. Han smedede sko et par gange om ugen. Jernet fik han som stangjern, som blev brækket i mindre stykker på en buk-kemaskine, som stod i udhuset ved gavlen af beboelseshuset. Han lavede sko i 3 størrelser, som så blev tilpasset til de enkelte heste. Til de faste kunder havde han Honoré Boserup Larsen modelsko hængende på væggene, så når de ringede og skulle have skoet deres hest, behøvede

han ikke først at køre ud og tage mål af hestehovene. Han kunne bare lave et sæt nye efter modelskoene.

At sko en hest kræver stor viden om en hestehovs opbygning. Blev en hest ikke skoet ordentligt, kunne den blive halt. I værkstedet havde Honoré Boserup Larsen nogle gennemskårede hestehove, så han kunne instruere sine læredrenge i, hvor vigtigt det var at slå sømmene i de rigtige steder.

Når smeden var ude og sko for folk, havde han det nødvendige værktøj med i en beslagkasse. Til at brække den gamle sko af med brugte han en bræktang. Så blev hoven renset med en hovkniv. Derefter blev den beskåret med en hovklinge. Smeden brugte en trækølle til at slå på hovklingen med. Ved beskæringen var det vigtigt, at han tog hensyn til hovenes stilling. Hvis en hest ikke fik beskåret hoven rigtigt, kunne den få ødelagt senerne i benet. Alt det overflødige horn blev fjernet med en rasp. Den tilpassede sko blev lagt på hoven og hesteskosømmene blev slået i med en beslaghammer. En beslaghammer er nødt til al være en let hammær, ellers ville sømmene bøje sig. Sømmene kom frem på hovens overside og de skulle så bøjes ind med hammeren og bides af med en lille knibtang. Til slut skal hoven raspes helt glat.

Honoré Boserup Larsen og Haugner Larsen var kompagnoner til Haugner Larsens død i 1948. Derefter fortsatte Honoré Boserup Larsen alene og beskæftigede sig udelukkende med hestebeslag. Det var der kunder nok til, eftersom de andre smede i Roskilde, som før også havde skoet heste som en del af deres produktion, havde specialiseret sig i noget andet. Honoré Boserup Larsen fortsatte til sin død i 1980. I brødrenes tid har der oftest været ansat 1 eller 2 lære-

Fig. 8. Smedemester Honoré Boserup Larsen en her ved at sko en ridehest ude hos en kunde. På billedet er han i gang med at beskære hestehoven ved hjælp af en hovklinge og en trækølle. Honoré Boserup Larsen var oldermann for Roskilde Smedelaug fra 1946 til 1975. (Foto i privat eje).

drenge i smedjen. Svende var der sjældent ansat. Haugner Larsen konstruerede en stor fjederhammer, som skulle gøre dem lidt mere frit stillet med hensyn til ansættelsen af læredrenge. Den kunne nemlig erstatte den læredreng, der ellers skulle slå med den store forhammer, når der blev smedet.

Afslutning

Vi har nu fulgt smedene i Hvilen siden 1894. Der er især lagt vægt på de sidste 3 smedemestre på grund af det sparsomme materiale om produktionen for 1894. Vi har set, at smedjen har dannet ramme om forskellige grene inden for smedefaget. At blive selvstændig smedemester har været et middel for et par af dem til at undgå arbejdsløshed og sikre sig en indtægt. Men den er ikke kommet af sig selv.

Smedemestrene har overlevet på at leve et godt stykke håndværk og på at give kunderne en personlig og god service. De har skullet finde en produktionsniche, som ikke kunne udkonkurreres af industrien. Samtidigt har de skullet indrette deres produktion efter de skiftende tiders efterspørgsel.

Grovsmed med hestebeslag er på ingen måde en uddøende gren indenfor smedefaget. Så længe der er rideheste, vil

der også være brug for smede, der kan sko heste. Inden for de sidste år er der dog sket en ændring i håndværket, idet en del smede er gået over til at anvende fabrikslavede hestesko, som de så tilpasser til de enkelte heste.

Smedjen på Københavnsvej bliver stadig brugt. Værkstedet er lejet ud til en ung beslagsmed, Kim Gottfredsen, som arbejder efter den nye metode med fabrikslavede sko.

Noter

- 1) F.eks. Roskilde Maskinfabrik som stammer fra 1885 og Maglekilde Maskinfabrik og Jernstoberi fra 1867.
- 2) Der er lagt vægt på de sidste smedemestre, fordi der endnu mangler oplysninger om, hvad de første har produceret. Artiklen er skrevet på baggrund af interviews med Inger Boserup Larsen og »Bogen om Smedien i Hvilen«. Det er en smuk håndskrevet bog, hvori Inger Boserup Larsen har søgt at samle alle oplysninger om smedjen.
- 3) George Nellemann og Jan Danielsen: Gamle danske Håndværk, 1971, p. 316.
- 4) Brandtaksation for smed Jens Henriksen d. 1. november 1886. Fra alm. Brandforsikring for Landejendomme.
- 5) Bjarne Stoklund: Huset og Skoven, 1980, p. 10. Gerd Neubert og Karsten Vibild: Gamle sjællandske Bondehuse, 1975, p. 17.
- 6) Axel Steensberg: Gamle danske Bøndergårde, 1978, p. 10.

Om industribygningers bevarings »værdighed« - Maglekilde Maskinfabrik

af Per Karlsson.

Ved bygningsbevaring har man tidligere lagt vægt på bygningernes alder, historie og arkitektoniske værdi. Men i den seneste bygningsfredningslov er andre aspekter draget ind i vurderingen af bygningernes bevaringsværdighed. I lov om bygningsfredning § 1 er der åbnet op for at bevare bygninger, der belyser bolig- og produktionsvilkår og andre træk af den samfundsmæssige udvikling. Dette gælder således også bygninger, der »skriver« industrihistorie. Maglekilde Maskinfabrik er bevaringsværdig i denne forstand, fordi den i dag står som en typisk repræsentant for en vigtig del af industriens historie herhjemme.

I modsætning til de fleste andre lande kom industrialiseringsprocessen i gang herhjemme – ikke som i de fleste andre lande ved nedlæggelse af landbruget – men i samspil med landbruget. I perioden 1825-73 oplevede landet en velstandperiode ikke mindst på grund af den vigtige korneksport. Lokket af gode priser på korn, forlod bønderne efterhånden den traditionelle fremstilling af daglige fornødenheder og redskaber til fordel for en specialisering i fremstilling af landbrugsprodukter. Dette gjaldt også fremstillingen af landbrugsredskaber. Landsbysmeden og andre håndværkere overtog en stadig større del af denne produktion. Den stigende efterspørgsel efter disse red-

skaber betød, at landsbysmedens håndværksmæssige fremstillingsmetoder blev opgivet til fordel for mere rationelle metoder. Produktionen »industrialiseredes«, det vil sige, at den blev tilrettelagt på en sådan måde, at maskiner kunne overtage en del af det menneskelige arbejde, som tidligere blev udført ved håndkraft. Moderne jernstøberier og maskinfabriker overtog en del af landsbysmedens arbejde samtidig med, at de udviklede nye og bedre landbrugsredskaber- og maskiner. Omkring 1820 var den primitive hjulplov almindelig. Den var hovedsagelig fremstillet af træ og blev fabrikeret af bønderne selv i samarbejde med landsbysmeden. Allerede omkring 1850 havde den moderne amerikansk konstruerede svingplov af jern så godt som afløst hjulploven; og som det således gik hjulploven, gik det de fleste landbrugsredskaber af træ; de blev afløst af nye og bedre jernredskaber samtidig med, at nye hidtil ukendte effektive redskaber og maskiner fandt indpas.

Denne udvikling fortsatte op igennem 1800-tallet, og henimod århundredskiftet havde hver provinskøbstad i landet sit eget jernstøberi og egen maskinfabrik.

I Roskilde er Maglekilde Maskinfabrik en typisk repræsentant for denne del af industriens historie herhjemme. Dette vil fremgå af den følgende beretning.

Fig. 1. Hr. Jernstøber Ole Pedersen, grundlæggeren af Maglekilde Maskinfabrik ca. 1870.

Maglekilde Maskinfabrik 1865-1987

Den 2. november 1865 blev den tidligere vandkuranstalt, ejendommen »Magleki-

de« (i dag parkeringspladsen Maglekildevej nr. 6-8 matr. nr. 363) tilskødet hr. jernstøber Ole Petersen, Ruds Vedby ved Slagelse.¹⁾ Ole Petersen havde skabt sig en god forretning ved fremstilling af agerdyrkningsredskaber herunder plove, og virksomheden omfattede til sidst jernstøberi, maskinfabrik og vognfabrik²⁾. Den lille by, Ruds Vedby, lå godt 2 timers kørsel med hestevogn (ca. 20 km) fra den nærmeste stationsby, Slagelse (jernbanen var i 1856 ført videre fra Roskilde til Korsør), og da Ole Petersen på et tidspunkt gik med planer om at udvide virksomheden, har han sandsynligvis set sig om efter en mere central beliggenhed. Når Roskilde blev valgt, skyldtes det nok, at byen lå midt på Sjælland og var hovedstation for de vigtigste landevejslinier gennem Sjælland, at der var en havn og

- A: 1867-95 Jernstøberi
1895- Maskinværksted
- B: 1867-95 Maskinværksted
1895- Afhændet til anden side
- C: 1874-95 Smedeværksted og
snekerværksted
1895- Lager til maskindele
- D: 1875-95 Snedkerværksted,
hestestald, vognport
1895 Nedrevet. Træskur opført
i stedet, lager
- E: 1896- Maskinværksted
- F: 1896- Kontor og tegnestue
På 1. sal en lejlighed
- G: 1896- Jernstøberi
- H: 1896- Hestestald og lejlighed
til kusk
- I: 1904- Smedeværksted og
maskinhus
- J: 1904- Åbent skur til lager

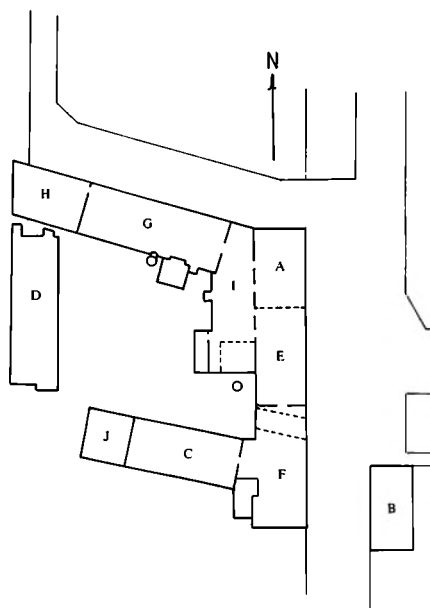

Fig. 2. Grundplanskitse. I den efterfølgende tekst refereres til de på grundplanen viste bygninger A-J. Maglekilde Jernstøberi og maskinfabrik 1867-1911.

dermed mulighed for skibstransport, og ikke mindst, at byen var forbundet med jernbane.

Jernbanen fik stor betydning for industrialiseringen, fordi den lettede adgangen til et større råstof- og afsætningsmarked. Både råvarer og færdigvarer kunne leveres hurtigere og billigere med jernbane end med hestevogn og derfor kunne man vælge mellem flere råvareleverandører, ligesom man kunne nå ud til en større kundekreds.

Når ejendommen ved Maglekilde blev valgt, skyldtes det nok, at der var udsigt til at gøre en god forretning, idet den tidligere vandkuranstalt på daværende tidspunkt var ejet af den landflygtige baron C. Dirckinck-Holmfeld, Altona.³⁾

En anden vigtig grund var, at der her var mulighed for at udnytte kildens vandkraft. Vandkraft var stadig en vigtig betingelse for fabriksdrift på daværende tidspunkt, hvor dampmaskinen endnu ikke var almindelig udbredt.

Året efter den 22. november 1866 stiftedes firmaet »O. Petersen og Comp. Jernstøberi og Maskinfabrik, Værktøjsfabrik og Træskæreri«⁴⁾ og på basis af et privat lån på 9000 rigsdaler⁵⁾ indrettedes virksomheden dels i de eksisterende bygninger i det tidligere vandkurkompleks og dels ved opførelse af nye og bedre egnede bygninger.

I den sydlige fløj langs Maglekildestræde, blev der indrettet smedeværksteder med blæsebælg og smedeskorstene samt hestestald og ved den vestlige fløj ved kildens udløb, blev der opført en tilbygning på 5 fag med gavlvod mod Maglekildevej (bygning B på grundplansskitsen), opført i bindingsværk med grundmur, skifertag, bræddegulv og kampestensmuret kælder under hele bygningen. B blev indrettet til kraftcen-

tral og drejeværksted. Fra kildebrønden blev Maglekildens vand ledt hen over et vandhjul af jern⁶⁾, 7 alen i diameter, som blev installeret i bygningen. Via kamhjul, aksler, remskiver og remme, blev drivkraften ledt op til værktøjmaskinerne i drejeværkstedet. I første omgang stod her 1 drejebænk, 1 boremaskine, 4 slibemaskiner med »stativ« og 1 rundsav. Senere 3 drejebænke, 1 boremaskine og 1 skrueskæremaskine (se foto). Tilbygningen stod færdig i 1867.⁷⁾

På den samtidigt erhvervede grund på den vestlige side af Maglekildevej, blev der opført et jernstøberi (bygning A på grundplansskitsen), 21 fag, 1 etage, grundmur, kampestensmuret kælder under 3 fag i den nordlige del, tegltag, 1 skorsten fra grunden, bræddeloft over 2 fag, gipsloft over 3, bygningen indrettet til støberilokale uden loft og 3 værksteder forsynede med gulv og loft. Uden for bygningen stod en støbeovn 6½ alen høj af pladejern med skorsten af samme materiale og højde, en hestegang til 3 heste der trak 1 blæsemaskine.⁸⁾ Jernstøberiet stod færdigt i 1867, og udgør i dag den ældste af Maglekilde Maskinfabriks endnu eksisterende bygninger.

Få år senere, i 1874 tilføjedes endnu en bygning på den vestlige side af Maglekildevej syd for jernstøberiet (bygning C på grundplansskitsen). I retning øst-vest opførtes en 16 fags bygning på et kampestensfundament med 1½ stens sokkel, iøvrigt 1 stens grundmur, tegltag, bræddeloft overalt, 1 skorsten af brændte sten med dobbelt smedesse. I bygningens vestlige ende en kampestensmuret kælder. I 6 fag fra vest var der indrettet 2 snedkerværksteder med bræddegulv i det ene, lergulv iøvrigt. I 10 fag var der indrettet smedeværksted.⁹⁾

I 1875 opførte Ole Petersen en ny

Fig. 3. Maglekilde Maskinfabrik ca. 1882, set fra vest.

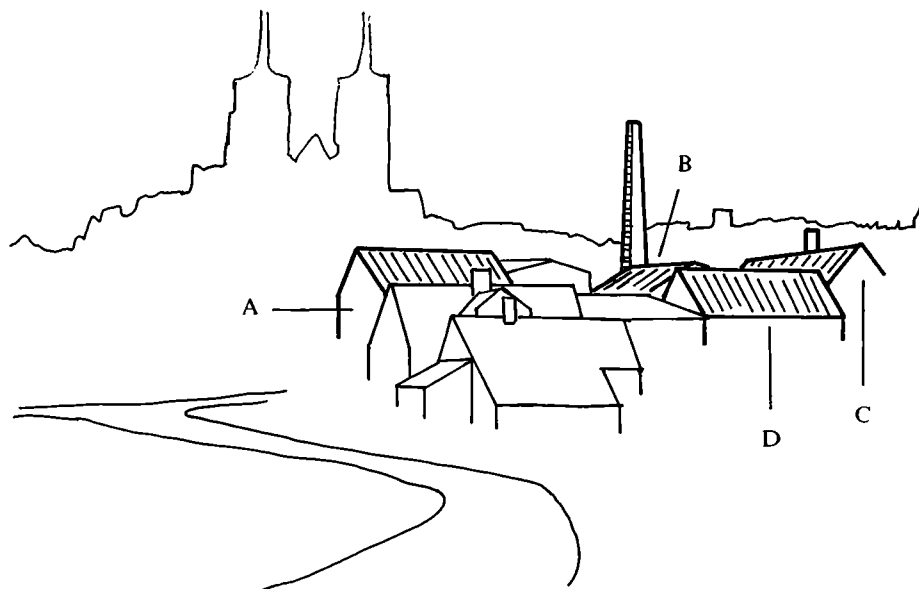

Fig. 4. Oversigtstegning på basis af ovenstående foto, med viste bygninger, som svarer til den i teksten angivne bogstavering.

mindre bygning på 9 fag vest for støberiet (bygning D på grundplanskitsen). Opført i retning syd-nord, 1 etage og af mur- og bindingsværk, tegtag. Gipsloft over 4 fag, resten med bræddeloft. Indrettet fra syd til snedkerværksted, hestestald og vognport.

Snedkerværkstedet i bygning C (grundplanskitsen) blev i stedet indrettet til maskinværksted.¹⁰⁾

Bygning D blev senere nedrevet og i 1896 blev der på samme sted blevet opført et lukket træskur, som blev benyttet til lager af træ og maskindele.¹¹⁾

I de første år fremstillede Maglekilde Jernstøberi, Maskin- og Værktøjsfabrik O. Petersen og Co. på Maglekilde maskiner, agerdykningsredskaber samt forskelligt støbegods, ligesom man udførte reparationer på samme.¹²⁾ I slutningen af

1870erne er varesortimentet udvidet betydeligt, som det fremgår af en annonce i Roskilde Avis:

»O. Petersen og Comp., Roskilde anbefaler deres fabrikat af alle sorter landbrugsmaskiner, såsom: Tærse-, hakkelse-, knuse-, sæd- og frøsåmaskiner, kærneværk, kaste- og rensemaskiner, hestehaler, ringtromler, halmspindemaskiner m.m., til nedsatte med bestemte priser. Plovstøbegods til Frederiksværks priser, tag-, gavl- og staldvinduer i alle størrelser til Københavns billigste notering. Iøvrigt alt til jernstøberi og maskinfaget henhørende til betydeligt nedsatte priser. Reparationer på alt til maskinfaget henhørende, som også møllearbejde udføres solidt og billigt.«¹³⁾

Ifølge en industritælling var der i 1872 beskæftiget 15 faglærte og en ufaglært på

Fig. 5. De ansatte foran snedkerværkstedet (bygning D) ca. 1882. Herren yderst i.v. er fabrikant Carl Petersen. Foran kedlen i.v. konstruktør og værkfører Lars Chr. Nielsen og i.h. fabrikant Sophus Petersen.

virksomheden, lønnen udgjorde fra 5 ½ til 8 rigsdaler pr. uge og arbejdstiden pr. dag var 10 ¾ time.¹⁴⁾

I nogle år klarede man sig med vandkraften indtil man i 1877 anskaffede først et locomobil og derefter en stationær dampmaskine som supplement til vandkraften. Firmaet var på daværende tidspunkt så småt selv gået ind i fabrikationen af små dampmaskiner.¹⁵⁾

I 1882 er virksomheden påny ekspanderet. Af en industritælling fra 1882 fremgår det, at virksomhedens drivkraft da bestod af en 4 hestes dampmaskine og vandkraft – 2 HK, og der var beskæftiget ikke mindre end 50 mand.¹⁶⁾ Varesortimentet var blevet udvidet til også at omfatte to meget efterspurgte varer på daværende tidspunkt, nemlig dampmaskiner og kedler og mejerimaskiner. I en annon-

ce tilbyder man for første gang eget fabrikat af dampmaskiner og dampkedler i forskellige størrelser, centrifuger til damp- og hestekraft (via hestegang), kærneværk, ostepresser.¹⁷⁾ Blandt de frembringelser, der kom til at betyde mest for Maglekildevirksomheden var opfindelsen af den kontinuerlige mælkecentrifuge.

Maglekilde-centrifugen

Tidligere behandlede hver enkelt gård sin egen mælk, og de maskiner, som man brugte, var meget primitive. Nogle steder lod man blot mælken henstå i åbne beholdere, hvorefter man skummede fløden med en håndske.

I 1864 gjorde man i München forsøg med spande-centrifuger, hvor man lod ophængte spande med mælk svinge

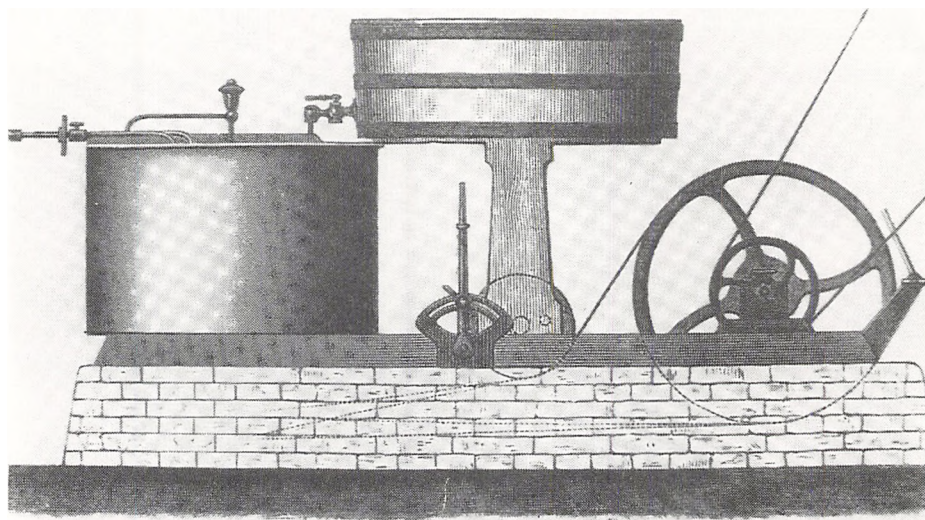

Fig. 6. »Maglekilde centrifugen«.

rundt. Herved blev den tungere skummetmælk drevet ud mod bunden, mens den lettere fløde samlede sig foroven i spandene. Efter standsning, kunne fløden skummes fra. Senere fandt man i Tyskland frem til at anvende en cylindrisk beholder i stedet for spande. Først i 1876 fremstillede mekanikus P. Vindsted en sådan herhjemme, men denne, såvel som den af ingeniørfirmaet Leefeldt og Lenz i Schønningen i 1877 fremstillede, havde stadig den mangel, at de måtte standses før man kunne skumme fløden fra; de var ikke »kontinuerlige«. ¹⁸⁾

I 1878 kom mejerikonulent Johansen til Maglekilde Maskinfabrik og fortalte, at han havde kendskab til en mælkecentrifuge. Den få år tidligere ansatte værkfører og konstruktør Lars Chr. Nielsen kunne imidlertid konstatere, at der var tale om en kopi af den tyske Leefeldt og Lentz centrifuge, som ovenikøbet var beskyttet af et patent. Nielsen havde tidligere arbejdet på at konstruere en centrifuge, men den skulle kunne arbejde kontinuerligt uden at man standsede processen. ¹⁹⁾

I 1878 lykkedes det. Ved at anbringe to buede rør ved den indre overflade i den omløbende centrifugebeholder, – et rør der, hvor den lettere fløde ville placere sig tæt ved centrum og det andet der, hvor den tungere skummetmælk placerede sig ude ved beholderens yderside – var det muligt, at hælde mælk i beholderen og samtidig tappe fløde af det ene – og skummetmælk af det andet rør, uden at standse centrifugen.

Den 6. november 1878 opnåede »Værkfører L. C. Nielsen og O. Petersen og Co. af Maglekilde ved vor Kjøbstad Roskilde på vor Sjælland« . . . eneret for et tidsrum af 5 år »at forfærdige og lade forfærdige det af dem . . . angivne apparat til udskilning af Fløde fra Mælk kaldet

»Separator« . . . givet – Frederiksborg – Christian R.« ²⁰⁾

Skal Maglekilde-centrifugens betydning vurderes, kan man sige, at den fik afgørende betydning for, at andelsbevægelsen blev det bærende princip i omlægningen af det danske landbrug i slutningen af 1800-tallet. Typisk for mejeridriften herhjemme var tidligere, at produktionen skete på den enkelte gård. Dette gav de større brug den fordel, at de var i stand til at anskaffe og udnytte de moderne, men dyre mejerimaskiner.

Tanken om fællesdrift var dog ikke fremmed, men var i 1870'erne stadig ikke særlig udbredt. Det havde vist sig, at når man opsamlede og transporterede mælken fra forskellige gårde til et centralt beliggende mejeri, så opnåede man et mindre flødeudbytte og dermed mindre smør, end når man anvendte de hidtil kendte metoder til at skille fløde og skummetmælk. Med den kontinuerlige centrifuge viste det sig, at flødeudbyttet ikke blev forringet efter transport af mælken over endog længere afstande. Det blev nu muligt at indsamle mælk fra en større kreds af mælkeproducenter uden tab.

Det gælder derfor, at Maglekilde-centrifugen først og fremmest banede vejen for fællesmejeriet, enten der var tale om et aktieselskab eller et andelsselskab. Men da centrifugen gav mulighed for, at de mange små brug kunne opnå stordriftsfordele ved andelsmejeriet, betød centrifugen indirekte, at det netop blev andelsprincippet, der blev det bærende princip.

Med landbrugskrisen fra midten af 1870'erne, som gav sig udslag i faldende priser på korn, blev omlægning af det danske landbrug fra korn til animalsk produktion stadig mere presserende. I denne situation var der fare for, at de

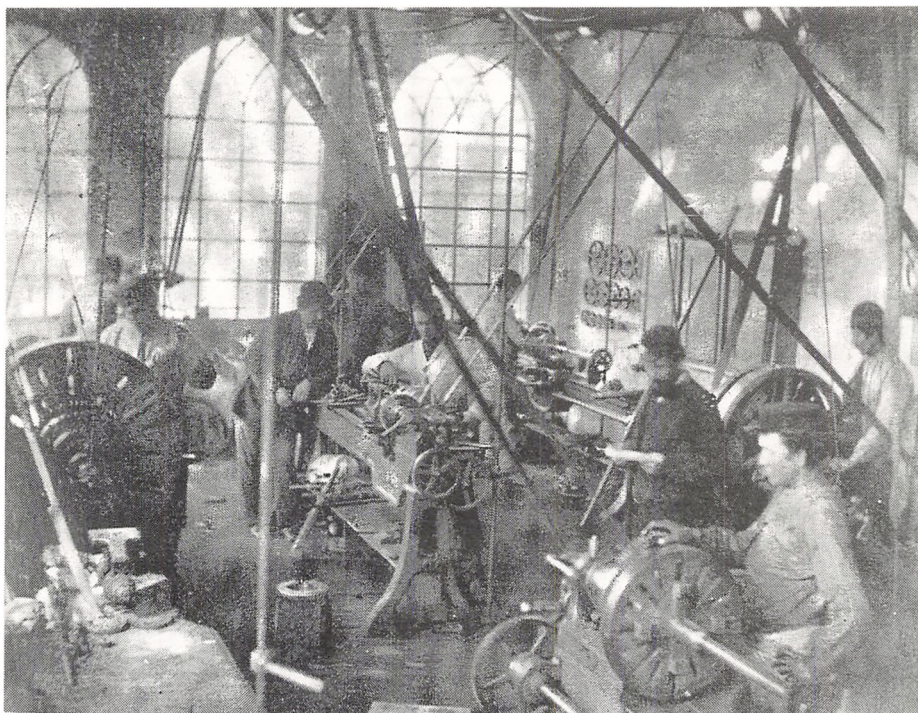

Fig. 7. Interiør fra drejervevsteden (bygning B) ca. 1880. Fra forlaget under loftet føres drivkraften via remme til værktojmaskinerne.

mange mindre brug ikke kunne klare denne nødvendige omlægningsproces. Ved fællesdrift gennem andelsprincippet, lykkedes omlægningen uden større tab for de små brug.

Det første andelsmejeri blev oprettet i Hjedding i Jylland i 1882 og oprettelsen af andelsmejerier kulminerede i 1888. Andelstanken bredte sig til andre områder, således blev det første andelsslagteri oprettet i Horsens i 1887.

Maglekilde-fabrikken havde kun produktionskapacitet til at fremstille 3 centrifuger om ugen, og da man ikke havde finansiell mulighed for at øge produktionskapaciteten for at klare den stigende efterspørgsel, valgte Petersen at afhænde

centrifugepatent- og produktionsrettigheder til B&W i 1880.²¹⁾

I den korte tid som Maglekildevirksomheden fremstillede og solgte sin egen centrifuge i perioden 1878-81, var man – på trods af virksomhedens begrænsede produktionskapacitet – alligevel hovedleverandør til det danske marked. I januar 1881 anvendte man i danske mejerier 8 tyske Leefeldts, – 36 svenske de Lavals, men 45 Maglekilde-centrifuger.²²⁾

Selv om man ifølge salgskontrakten havde ret til at fremstille og sælge op til 100 centrifuger årligt, ophørte man snart med dette.²³⁾

I 1883 overdrog fabrikant Ole Petersen Maglekilde-fabrikken til sine søn-

ner, Carl- og Sophus Petersen. Dette ændrede dog ikke arbejdsfordelingen, idet Carl fortsatte som den sælgende kraft og Sophus som leder af den daglige drift.²⁴⁾

I 1888 opgav Carl sit arbejde på fabrikken og flyttede til København, hvor han tog borgerskab som grosserer og derudover helligede sig sit forfatterskab under navnet »Maglekilde-Petersen«.²⁵⁾

Allerede året forinden var Sophus blevet enejer af fabrikken.²⁶⁾

I slutningen af 1880'erne og begyndelsen af 1890'erne blev produktionen rettet mod jernstøbegods i alle afskygninger fortrinsvis i eget fabrikat.

Ved den efterhånden almindelige overgang fra mur- og bindingsværk til grundmurede huse og bygninger, blev der behov for jernstøbte vinduer som tag-, gavl- og staldvinduer, lige som der blev behov for jernstøbte rør i beboelsesejendommene, efterhånden som kloaksystemerne blev forbedret og efter at vand- og gasværkerne blev udbygget i Roskilde, såvel som andre byer. På samme måde steg behovet for brænde-, kul- og stegeovne, komfurer samt jernstøbt huskeråd som stegegylder- og pander samt jernstøbte køkkenvasker mm.

Hovedgrundlaget for Maglekilde-virksomheden var dog fortsat fremstillingen af landbrugsredskaber- og maskiner og ikke mindst maskiner og redskaber til de nye andelsmejerier.²⁷⁾

På baggrund af en opgørelse over Maglekilde maskinfabriks kunder (debitorer) fordelt på erhverv efter produktionsværdi (omsætning) i 1894, viste det sig, at langt størstedelen af virksomhedens kunder var mejerierne, nemlig 60%.

Knap 8% var smede- og maskinbygere og knap 8% var landbrug. Store

kunder var også Sct. Hans Hospital og Kattingeværk med tilsammen 10%.²⁸⁾

C. B. Strøyberg

I 1885 blev fabrikken solgt til fabrikant C. B. Strøyberg, Ålborg og virksomhedens navn ændret til: »Maglekilde Maskinfabrik C. B. Strøyberg« – Maskinfabrik og Jernstøberi i Roskilde.²⁹⁾ Da salget kun omfattede fabrikkens bygninger på den vestlige side af Maglekildevej, blev det nødvendigt at foretage omfattende udvidelser af virksomheden på den vestlige side. Byggeriet stod færdigt året efter i 1896 og omfattede bygningerne E, F, G, og H (se grundplanskitsen).

Den følgende beskrivelse af bygningerne og deres anvendelse bygger hovedsagelig på en »inspektionsberetning« fra Dansk Tarifforening fra 1911.³⁰⁾

Bygningen, der tidligere rummede Jernstøberiet bygning A (se grundplanskitsen) blev forlænget med bygning E, og hele denne fabriksbygning blev indrettet til maskinværksted, hvor der stod 14 forskellige værktøjsmaskiner til bearbejdning af jern og en båndsav til bearbejdning af træ samt 2 høvlbænke til fremstilling af træmodeller til det nye jernstøberi. Kælderen under det tidligere jernstøberi blev anvendt som lager for støbegods og formsand. Loftet mod syd blev anvendt til køkken for den private lejlighed, iøvrigt model-lager.

I en nyopført bygning vest for den nordlige del af det gamle jernstøberi bygning G, blev der indrettet jernstøberi. I en tilbygning i den sydlige mur var opført en forsænket metalstøbeovn med skorsten, udvendig en smelteovn og en tørreovn til kerner i udbygning mod syd. Under loft i jernstøberiet en jernkran, lergulv (se foto).

I forlængelse mod vest af jernstøberi-

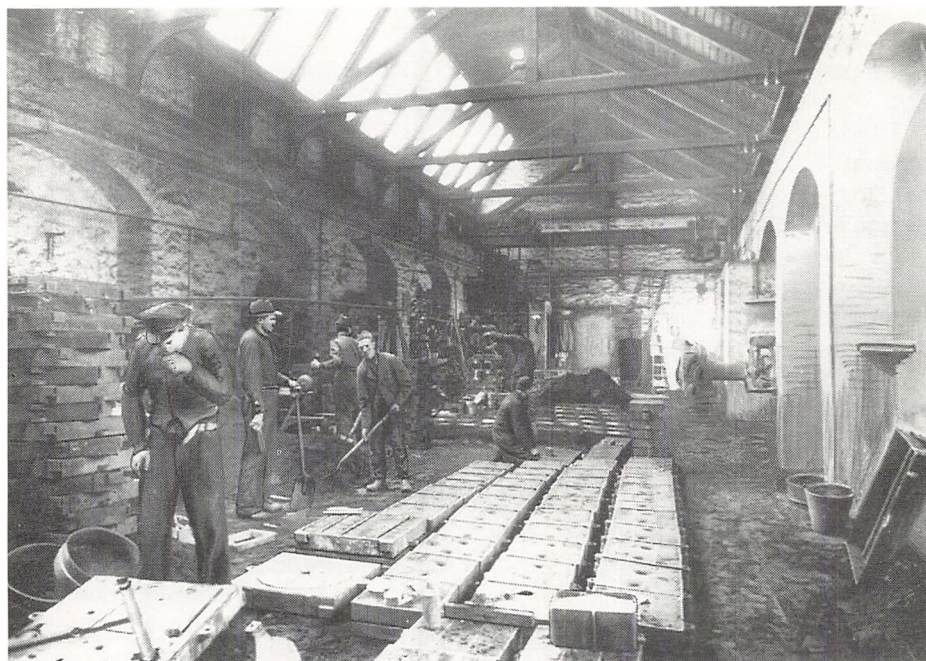

Fig. 8. Interiør fra det i 1896 opførte jernstøberi (bygning G).

bygningen, blev der opført en bygning til stald og beboelse (bygning H). Kælderen blev anvendt til lager af støbegods. I stueetagen var der indrettet en privat lejlighed til fabrikkens kusk og en stald til 3 heste. På loftet var der lager af foder, en hakkelse-maskine samt et loftsrum til lejligheden.

I den nyopførte bygning F blev stueetagen indrettet til kontorer og 1. sal til beboelse (som i dag).

I 1904 blev bygning I og J opført. I blev indrettet til smedie med en muret esse med 2 ildsteder. Her rensede man også det nystøbte jernstøbegods. I den sydlige del var der kedel- og maskinhus. Foruden kedlen stod der en gammel 8 hestes højtryks dampmaskine fra 1885 –

en engelsk maskine mærket »Marchall« samt en ældre reserve dampmaskine på 3 HK uden mærke, sandsynligvis af eget fabrikat. Kedlen var en indmuret konisk kanalkedel. Brændslet var dampkul, og slagterne fra kedlen blev spredt ud på gårdspladsen. Drivremmen fra dampmaskinerne i maskinhuset til forlaget under loftet i maskinværkstedet i bygning E passede igennem den øverste del af et vindue i den tidligere ydermur i E. Syd for maskinhus, en dampskorsten.

Knud Høyer

Da C. B. Strøyberg døde i 1919, blev virksomheden solgt. En af køberne var Knud Høyer, søn af fabrikant Harald Høyer, der var ejer af Hammerbo Ma-

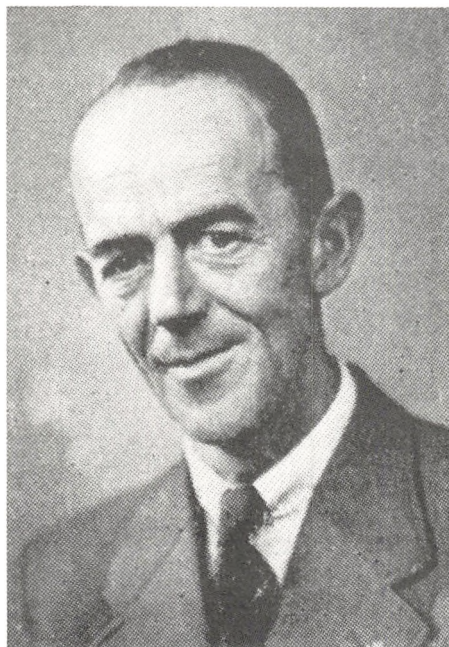

Fig. 9. Hr. fabrikant Knud Høyer. 1891-1966.

skinfabrik syd for Roskilde. Knud Høyer blev eneejer af Maglekilde Maskinfabrik og Jernstøberi i 1923.

Krisen i 1930'erne ramte også Maglekilde-fabrikken, men man klarede sig igennem de svære år, bl.a. ved at tilbyde leverancer af hele mejerianlæg.

Efter krigen kneb det med ordrer fra mejerierne og man måtte søge nye markeder. I stedet gik man ind i VVS-branchen og i slutningen af 1950'erne- og 60'erne gik man for alvor ind i bygge- og anlægsbranchen. Virksomheden har været med til at opføre mange større byggerier og anlæg i Roskilde, herunder etagelejligheder og forretningsbyggeri.

Da Knud Høyer døde i 1966 blev firmaet omdannet til et familie-aktiesel-

skab og Niels Jensen – virksomhedens mangeårige medarbejder og prokurist – blev den nye direktør.

I dag 1987

I dag ejes Maglekilde Maskinfabrik og VVS A/S, hovedsagelig af advokat Søren Amnitzbøll og ledes af direktør Erik Christiansen og firmaet beskæftiger sig med ejendomsadministration og VVS-virksomhed.

I november 1987 blev virksomhedens aktiviteter flyttet til nye egnede lokaler andet steds og den gamle fabrik står nu tom, bortset fra bygning C, som er udlejet til et VVS-firma.

Kort forinden blev en repræsentant fra Roskilde Museum, af advokat Søren Amnitzbøll, inviteret til at deltage i et orienteringsmøde angående Maglekilde Maskinfabriks fremtid.

Her blev forelagt planer for bygnin-gernes fremtidige anvendelse, ligesom der blev vist tegninger af bygningsændringer udvendig- som indvendig. Der forelå endnu ikke planer og tegninger for bygning H (grundplanskitsen).

Ud fra de forelagte oplysninger var der tale om ganske få nedrivninger og kun få bygningsændringer. Især ville facaden ud mod maglekildevej og ud mod Hedegade ikke blive forandret nævneværdigt. I bygning A, E og G skal der ifølge planerne indrettes arkitektkontorer og tegnestuer m.m.

Bliver disse planer for den gamle fabriks fremtid ført ud i livet uden større ændringer end de oplyste, er der sådan set tale om en bevaring af de fleste af Maglekildes Maskinfabriks bygninger.

I Roskilde har vi tidligere oplevet hensynsløse nedrivninger af kulturhistoriske bygninger, herunder industribygninger. En bevaring af det kulturrhistoriske min-

desmærke på Maglekilde, ville betyde et afgørende brud på denne sørgelige udvikling; og hvem ved, måske kunne projek-

tet oven i købet vise, at det kan lade sig gøre at skabe attraktive miljøer ved at istandsætte historiske bygninger.

Noter

- 1) Roskilde byfoged: Skøde- og panteprotocol 1866-69, købesum 14.000 rigsdaler.
- 2) Stat. Bureau: Fabriks- og industritabel-ler, Løve Herred Vedby 1848 og 1872.
- 3) Maglekilde 75 år, s. 6.
- 4) Roskilde byfoged: Firmaprotocollen.
- 5) Roskilde Byfoged: Skøde- og panteprotocol.
- 6) Udgår.
- 7) Roskilde Rådstue: Brandtaxationer 1867.
- 8) Ibid.
- 9) Roskilde Rådstue: Brandtaxationer 1874.
- 10) Ibid 1875.
- 11) Dansk Tarifforening: Inspektionsberetning 1911.
- 12) Roskilde Avis 28/3 1868.
- 13) Roskilde Avis 5/6 1878.
- 14) Stat. Bureau: Skema til oplysning om arbejderbefolkningens vilkår 1872-73.
- 15) Roskilde Byfoged: Eftersynsprotocol for dampkedler 1875-1915.
- 16) Bayer: Dansk Provinsindustri stat. set 1885.
- 17) Roskilde Avis 6/7 1882.
- 18) Maglekilde 75 år, s. 7-8.
- 19) Ibid, s. 9.
- 20) Eneretsbevilling af 6. nov. 1878. Kopi fra Maglekilde Maskinfabr. priv. arkiv.
- 21) O. Petersen og Co. Ansøgning om forlængelse af eneretsbevill. Maglekilde Maskinfabriks priv. arkiv.
- 22) Mælkeritidende år 1900, s. 310.
- 23) Skumningsmaskiner, s. 315, kopi af tidskrift udlånt af Maglekilde Maskin-fabrik.
- 24) Maglekilde 75 år, s. 14.
- 25) Ibid, s. 15.
- 26) Roskilde Byråd: Firmaprotocollen.
- 27) Roskilde Avis 9/5 1887.
- 28) Hovedbog for Maskinfabrikant Jernstøber og Detailhandler C. B. Strøberg af Roskilde. Roskilde Museum.
- 29) Roskilde Byråd: Firmaprotocollen.
- 30) Dansk Tarifforening: Inspektionsberetning 1911.

Roskilde Maskinfabrik

Fra gård til fabrik gennem godt 200 år

Af Grete Rung og Bent Oslev

Fig. 1. Maskinhallen til Roskilde Maskinfabrik med Roskilde Banegård i baggrunden til højre. (Foto Bent Oslev 1987).

Når man kommer med toget gennem Roskilde, kan man nyde synet af den delvist moderniserede, men ellers oprindelige stationsbygning. Faktisk er det den ældst bevarede stationsbygning i hele Danmark. Lige vest for stationen møder ens blik den lange facade på Roskilde Maskinfabrik. Maskinfabrikken ligger ud

til Jernbanegade på hjørnet af Hersegade.

I oktober 1986 stod man over for spørgsmålet om bevaring eller ændring af dette anlæg, idet maskinfabrikken overvejede at udleje en del af fabrikken til andet formål.

Det gav anledning til, at museet undersøgte stedets historie. Det viste sig, at der

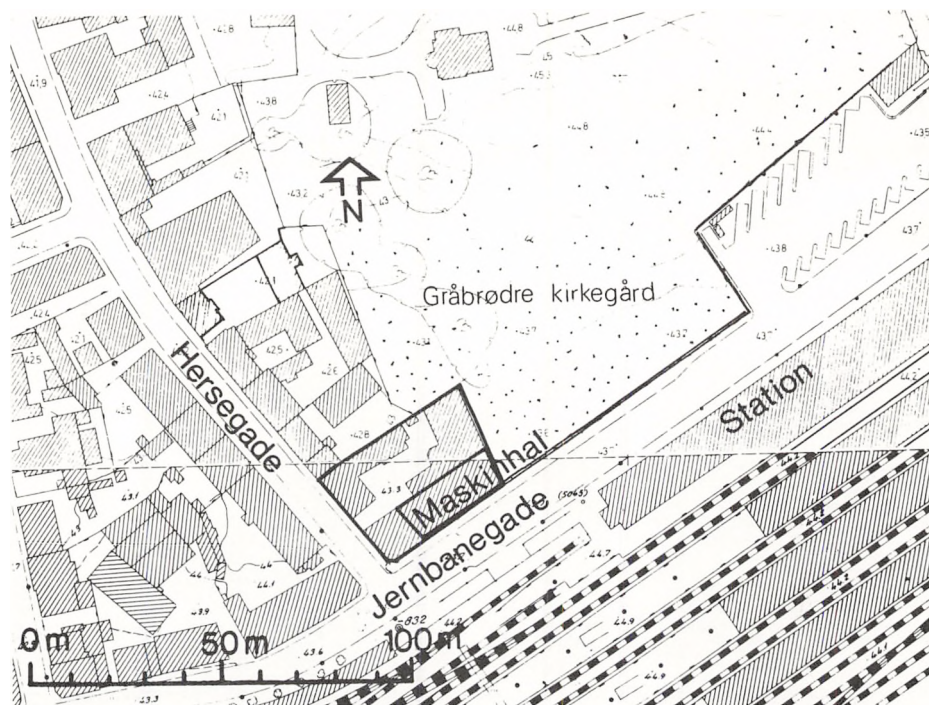

Fig. 2. På kortet ses Roskilde Maskinfabrik på hjørnet Jernbanegade 6 og Hersegade 23. (1986).

engang havde været beværtning, senere vognmandsvirksomhed og endelig maskinfabrik. Det er denne historie, der gøres rede for i artiklen her, som et glimt af hvordan udviklingen har formet sig på dette sted i Roskilde.

Beværtning og vognmandsvirksomhed

På Frederik den V.s Atlas kan man finde ejendommen indtegnet på kortet fra ca. 1750-55¹⁾. Her er bygningerne ret skematisk markeret, og ejendommen ses som én længe ud til Hersegade.

Nogle år senere kan man genfinde ejendommen på et kort fra 1766 (se fig. 3). Det var dengang en gård, der kaldtes »Løgten« (lygten). Gården lå på en sidegade til hovedgaden, helt i byens udkant

ud til den gamle landevej. Der var kun lidt bebyggelse i Hersegade, resten var åbne vænger og haver, og Hersegade mandede ud i »Hesse Gades Møgbanke«.

Over for Løgten lå en af byens acciseboder. Dengang måtte megen handel og håndværk kun foregå inde i byerne. Byporte, bomhuse og acciseboder sørgede for, at folk på vej ud og ind af byerne med deres produkter blev opkrævet acciser, dvs. afgifter til det offentlige. Accisehuset her ved Hersegade ejedes af rådmænd David Lange²⁾. Han ejede også det næste hus i Hersegade. Det lå på samme side længere oppe mod hovedgaden. Huset var på 16 fag og indeholdt 4 »Leie Vaaninger«.

På samme side længere oppe i gaden lå en gammel bygning, hvor der boede en

Fig. 3. Kort fra 1766 med Hersegade, der går fra syd mod nord og støder op til hovedgaden. Dengang var der åbne vænger og kun sparsom bebyggelse. På kortet er gården »Løgten« og dens have markeret.

vognmand. I Roskilde har der gennem tiden været mange, der har ernæret sig som vognmænd. F.eks. havde Roskilde i 1850 10 vognmænd, hvoraf de 5 boede i Hersegade³⁾. Sandsynligvis har megen transport gået til og fra København.

Tilbage til kortet fra 1766. På den anden side af gaden, hvor Løgten lå, var naboen en ejendom med en lang facade på 19 fag. Her boede også en vognmand, der desuden havde et brændevinsbræn-

deri. Denne ejendom udgjorde sammen med de to følgende en sluttet række ud mod Hersegade: en rebslagers hus og en værtshusholders hus. Som sagt var resten af Hersegade åbne vænger.

Det var i disse omgivelser, at Løgten lå. Løgten var en ejendom med en have og et lille vænge på godt 5 skæpper hartkorn (se fig. 4). Løgten betegnede som en gård, hvori der var værtshus, og den ejedes af værtshusholder Jens Jensen.

En brandtaxation fra 1762 oplyser, at forhuset bestod af 9 fag, hvert med et 2-fags vindue. Huset lignede de øvrige bygninger i gaden: på én etage, af bindingsværk med dels murede, dels klinede tavler og halmtag. Det var indrettet til værelser, køkken og forstue med dør til gaden; der var desuden en jernbilæggerovn og en skorsten.

Den nordre sidelænge var ny og bestod af 11 fag. Her var der bryggers, værelser, stald, vognskure og brændevinsbrænderi.

Mod øst lå en stald på 3 fag, og mod syd mod landevejen lå avlsbygningen til gårdens lille jordlod. Gården havde desuden en port og en brønd.

Denne udformning beholdt gården i omkring en snes år. I mellemtiden var den blevet overtaget af vognmand Lorentz Sørensen. Det må være gået ham godt, for efter nogle års forløb udvidede han. Forhuset ud mod Hersegade blev forlænget med et 4-fags vognskur, og længen mod landevejen fik også 4 fag bygget til. Senere blev baghuset til en lang længe på 10 fag, og gården var nu fra sidst i 1700-tallet et sluttet 4-længet kompleks, således som det fremgår af kortet fig. 4.

Lorentz Sørensen havde en kone ved navn Karen Nielsdatter, og de havde i 1787 4 sønner, hvoraf 2 var voksne, og de har sandsynligvis deltaget i vogn-

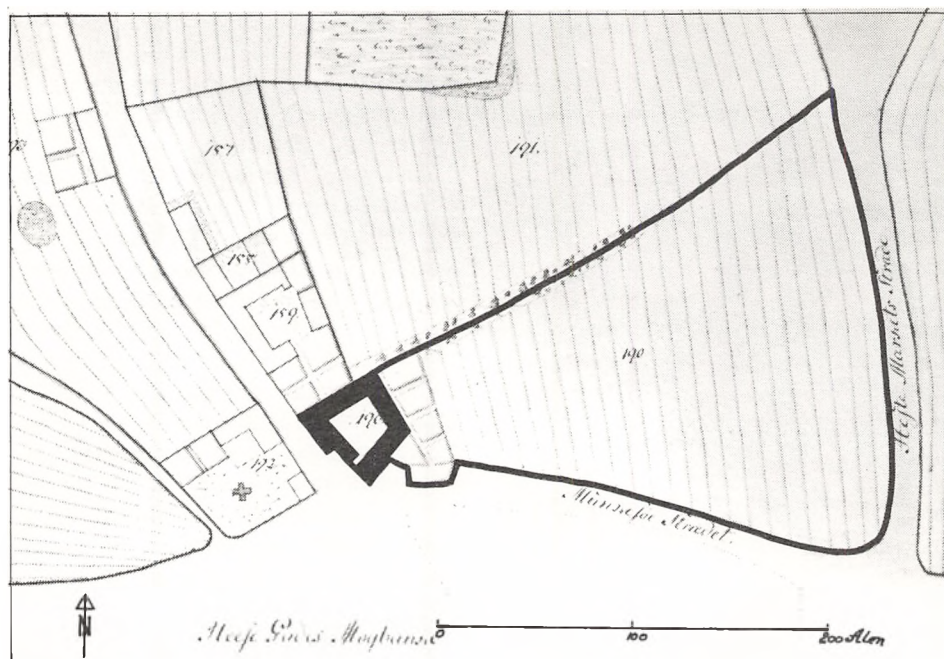

Fig. 4. Kort fra 1790 hvor man kan se markeret vognmand Lorentz Sørensen's gård, nr. 190, med have og vænge mod øst. Vængens harikorn var 5 skæpper 3 fjerdingkar og 1 album. Gården og accisehuset var byens afslutning, og her udfor lå »Hesse Gades Møghanke«.

mandsvirksomheden. Derudover var der ansat en vognmandskarl og en tjenestepige⁴⁾.

Lorentz Sørensen beholdt brændevinsredskaberne, så mon ikke værtshusfunktionen har fortsat. I taxationen 1791 nævnes i øvrigt, at den ene af de to stuer havde bræddegulv og en indlukket alko-ve, og alle vinduerne til gaden var blyindfattede.

Det blev den næstældste søn, Søren Lorentzen, der overtog faderens virksomhed (se fig. 5). Han og hans kone, Kirstine, boede herefter alene på gården med deres små børn, tilsyneladende uden tjenestefolk. Da børnene blev voksne,

drev Søren Lorentzen vognmandsvirksomheden videre med en søn og en datter, der blev boende hjemme. Desuden var der nu ansat 3 tjenestekarle og 1 tjenestepige. På dette tidspunkt var Kirstine Lorentzen død, og Søren Lorentzen forblev enkemand resten af sit liv.

Vognmandsvirksomheden ser ud til – ud fra et skøn i følge folketællingerne gennem knapt hundrede år – at forandre arbejdsstab, der bestod af vognmanden selv og 3-4 mænd, der kunne fungere som vognmandskarle. Samtidig har der været vognmandskonen og en voksen tjenestepige. Tjenestepigen var nævnt under tjenestefolk, og i et tilfælde var det under-

streg, at hun hørte under »hans (vognmandens) Folk«.

Ifølge folketællingen 1845 var gården beboet af den gamle enkemand, Søren Lorentzen, med sønnen Niels Lorentzen og dennes kone Katrine, der stammede fra København, og 2 små børn. Der udover var der 4 tjenestekarle og 1 tjenestepige.

I folketællingen 5 år senere, i 1850 stod Niels og Katrine Lorentzen som ægteparret på gården med deres nu 3 sønner, den 81-årige enkemand Søren Lorentzen, 3 tjenestekarle og 1 tjenestepige.

Omkring dette tidspunkt skete der nogle forandringer af gården. Den forblev fortsat på én etage, men der blev lagt tegltag på hele ejendommen. Grundmur erstattede de lerklinede vægge, først til facaden til gaden, dernæst over resten af bygningerne. Efter alt at dømme er det ved denne lejlighed, der blev lavet kælder under en del af forhuset. De sydlige fag i forhuset blev ligeledes grundmuret.

Mændene i vognmandsfamilien Lorentzen i Hersegade 23. 1787-1870

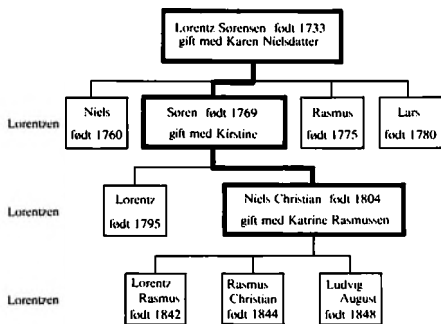

Fig. 5. Ud fra folketællingerne har der mindst været disse sønner i vognmandsfamilien Lorentzen. Der kan godt have været flere, som blot har været der uden for på tællingstidspunkterne. Personer i den brede ramme har været ejere af vognmandsvirksomheden i Hersegade 23.

Fig. 6. Grosserer Oluf Villiam Simonsen, der drev købmandsbutik på hjørnet af Jernbanegade og Hersegade indtil århundredskiftet. Herefter drev han grossistvirksomhed i Hersegade 24, hvor han også fungerede som kgl. vejer og måler. Han var født 18.12. 1839 og døde 4.6. 1923. (Foto fra Jul i Roskilde 1925).

Købmandsbutik på hjørnet

Mellem 1855-60 blev der indrettet købmandsbutik i hjørnet. Købmanden der hed Chr. Wilhelm Manikel og kom fra Holbæk.

Folketællingen fra 1870 oplyser, at vognmandsægteparret Niels og Katrine Lorentzen nu var henholdsvis 65 og 53 år. Niels Lorentzen var stadig vognmand, men der var ingen ansatte eller børn som medhjælp. Herefter hører man ikke mere til vognmandsfamilien Lorentzen på stedet her. Grundlaget for vognmandserhvervet havde også ændret sig. Jernbanens anlæggelse i 1847 betød dog ikke straks, at varer blev transporteret på skinner, men efterhånden voksede godstransporten med tog og fik et betydeligt omfang.

Fig. 7. Billede fra ca. 1890 af den gamle gård lavet om til maskinfabrik. Til venstre kører et lokomotiv på jernbanelinjen. Hersegades mølle, som er blevet betegnet Roskildes egentlige hymølle, ses også til venstre. Den stod til 1910. I baggrunden til venstre for maskinfabrikens skorsten anes Domkirken's to spir. (Roskilde Avis 19.10. 1944).

Købmanden var ifølge folketællingen fra 1870 nu en anden og hed Oluf Villiam Simonsen⁵⁾ (se fig. 6). Han stammede fra Roskilde og var netop vendt hjem fra krigen 1864. Han var ugift og drev købmandsvirksomheden med sin ligeledes ugifte søster, Anne Christine, samt en lærling og en tjenestekarl. Sådan fortsatte O. V. Simonsen købmandsbutikken sammen med sin søster og få år senere tillige sammen med en svoger, Viggo Fr. Dorff, indtil århundredeskiftet.

O. V. Simonsen og V. Fr. Dorff byggede Hersegade 24, flyttede derhen og drev engroshandel.

Ejendommen på hjørnet af Hersegade og Jernbanegade var herefter i få år i 1870'erne ejet af tømmermester Niels P.

Christensen, der boede der med kone og børn, indtil stedet blev indrettet til en maskinfabrik omkring 1885.

Maskinfabrik

Det var fabrikant Jens Nielsen, som indrettede et maskinværksted i gården⁶⁾. Stedet havde en velegnet placering: lige over for jernbanestationen og ved den daværende indfaldsvej fra Køge. Jens Nielsen reparerede især landbrugsredskaber, og det illustrerer det konkrete samspil mellem land og by i denne periode.

Sådanne maskinværksteder og -fabrikker blev fra midten af 1800-tallet og frem til 1. verdenskrig nogle af dansk industris vigtigste produktionssteder, og her var en stor del af den industrielle

Fig. 8. Hjørnet af Hersegade og Jernbanegade. Maskinfabrikens hal skimtes til højre, 1893-1907. (Roskilde lokalhistoriske arkiv).

arbejdsstyrke beskæftiget. I 1914 var der således mere end 250 maskinfabrikker og jernstøberier i landet.

I Roskilde blev det nævnte maskinværksted kort efter overtaget af Maltha Müller, der igen tre år senere overdrog værkstedet til smedemestrene Niels Peter Nielsen og Jens Peter Olsen før 1890 (se fig. 7). I den periode var der højkonjunktur, og de to smedemestre udbyggede værkstedet til en egentlig maskinfabrik.

Vænget var blevet solgt til Gråbrødre Kirkegård, og i 1907-08 byggede N. P. Nielsen og J. P. Olsen igen om (se fig. 9). Det gamle hjørne skulle rives ned, og der skulle opføres ny butik og beboelse dér. Den gamle baglænge i gården ville også forsvinde, således at der mod kirkegården

og Jernbanegade ville stå en maskinfabrik i nye bygninger. Tilbage af det gamle ville være den gamle del af forhuset mod Hersegade og dets sidebygning (se fig. 10). Bindingsværket i disse bygninger forsvandt først engang efter 1875.

Den 4.4. 1908, midt i om- og nybyggeriet, var der inspektion af Dansk Tarifforening⁷). I inspektionsberetningen fortælles, at N. P. Nielsen boede i længen ud til Hersegade, og at J. P. Olsen i løbet af efteråret ville flytte ind på 1. sal på hjørnet, som stod for at blive opført.

Ang. bygningernes beskaffenhed hedder det (se fig. 9): »Bygningerne A-C (dvs. den nye smedje og det nye maskinværksted) som er opførte i 1907-8 er meget solide og godt indrettede. C's Loft var

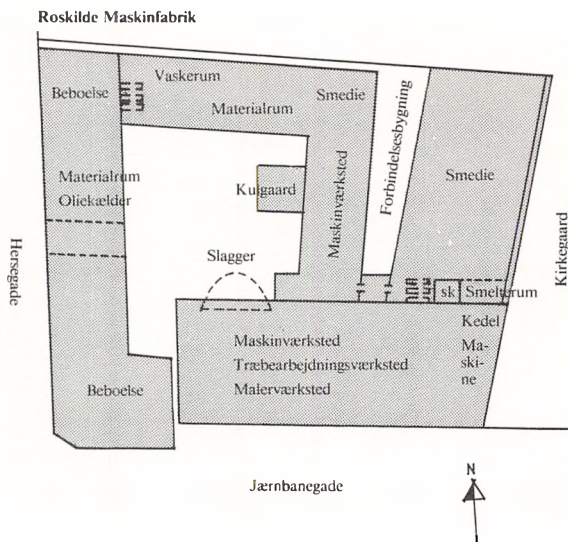

Fig. 9. Kort fra 1908 der viser situationen med 3 længer af den gamle gård. Ud mod Jærnbanegade ses det lange maskinværksted, ud mod kirkegården: smedjen. Begge dele er stadig bevaret i dag. (Dansk Tarifforening, Erhvervsarkivet).

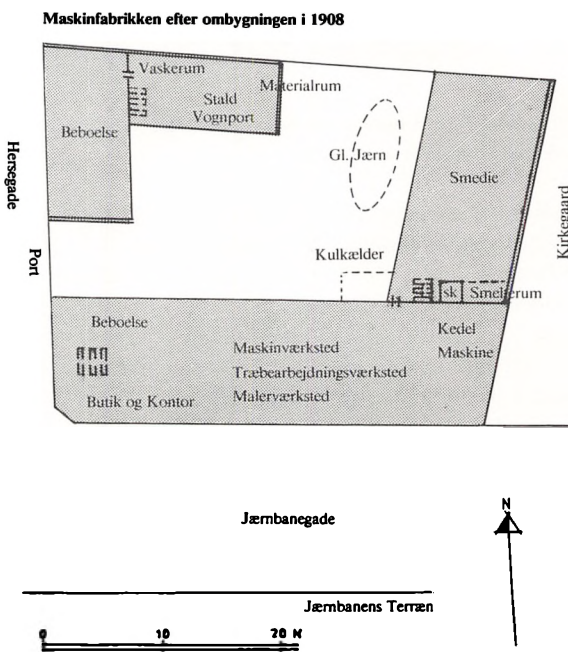

Fig. 10. Kortudsniit fra 1908, der viser hvad ombygningen af maskinfabrikken skulle resultere i. Kun dele af to længer fra den gamle gård ville stå tilbage. Facaden mod Jærnbanegade ville få butik og beboelse på hjørnet. (Dansk Tarifforening, Erhvervsarkivet).

under Inspektionen aabent Loft uden Skillerum; men saadanne vil med det første blive anbragte i den østligste Del, hvor der skal indrettes et Træbearbejdningsværksted, samt nogle Opholds- og Toiletterum for Arbejderne. D og C (dvs. de resterende to af gårdens længer) er vistnok henvend 100 Aar gamle, men godt vedligeholdte. Paa Dampskorstenen, som er 70 Fod høj, er anbragt en Lynafleder« . . .

I beretningen oplyses det, at drivkraften var damp fra en ommuret kanalkedel, der var prøvet til at kunne klare 120 pounds tryk pr. kvadrattomme, dvs. ca. 8½ atmosfæres tryk. Det højeste, der arbejdedes med, var dog 100 pounds tryk.

Som brændsel brugtes hovedsagelig småkul. Under inspektionen var man i færd med at opstille en højtryksdampmaskine på 15 hk ved siden af kedlen.

Arbejdsmaskinerne i den gamle sidelænge blev drevet »af en opretstaaende Dampmotor (Kedel og Maskine i Et) paa 4 H.K., leveret af Drast, København«. Også her var brændslet småkul.

»Bedriften omfatter Fabrikation af Dampkedler, Dampmaskiner og Landbrugsmaskiner, sidstnævnte dog kun i ringe Mængde, samt Reparation af Jernkonstruktioner. Reparationsarbejderne angaves at være de overvejende. Jernstøberi drives ikke. I Smedien i A (dvs. bygningen mod kirkegården) benyttes en Jernesse paa Jernfodder . . . Lidt Smeltning af Metaller foretages i Digler paa Essen i A; men en lille Smelteovn paa tænkes opstillet i Smeltemmet ved Siden af Dampskorstenen . . . Naar Ombygningen er færdig, vil der ventelig blive beskæftiget ca. 20 Arbejdere«.

I værkstedet ved træbearbejdningen ville belysningen blive »Gas i aabent Gasblus eller Auerske Lamper (dvs. lamper

med gasglødenet)«. Opvarmningen ville blive ved »Spilledamp« i jernrør. Opvarmningen i beboelserne foregik med kakkelovne.

I smedjen og maskinværkstedet bruges gas i store lukkede lamper med rundt glas. »I Kontor og Butik . . . vil blive benyttet almindelige Auerske Gaslamper. Paa Loftet i C vil ligeledes blive benyttet Gas, enten i aabne Blus eller Auerske Lamper. I Stalden i D (endnu ikke indrettet) vil Lygte med Stearinlys blive benyttet. I Beboelserne bruges dels Gas dels Petroleum«.

Ombygningerne blev gennemført efter tegningerne, og fabrikken fik den skikkelse, den fremtræder med i dag (se fig. 11)⁸⁾.

Virksomheden voksede, og J. P. Olsen blev desuden medlem af Roskilde byråd.

Efter N. P. Nielsen havde været ude for en alvorlig ulykke, blev J. P. Olsen i 1911 eneindehaver. Han fortsatte firmaet til 1918, hvor det blev solgt til Søren Jørgensen, der drev det til 1924.

I 1925 overtog Emil Andersen og Vilhelm Petersen Roskilde Maskinfabrik (se fig. 13). V. Petersen havde tilbragt mange år på Roskilde Maskinfabrik, idet han begyndte her som svend i 1898. Senere blev han værkfører, indtil han og Emil Andersen i fællesskab oprettede et maskinværksted i 1922 i Kornerupsgård i Bredgade i Roskilde. Emil Andersen havde også lært på fabrikken fra 1903. Derefter opholdt han sig i nogle år i udlandet, ligesom han arbejdede på forskellige større værksteder i København.

På Roskilde Maskinfabrik var der til dagligt beskæftiget mellem 30-50 mennesker, og når der var særligt travlt over 60.

Butikken på hjørnet blev i en periode før 1925 brugt som udstillingslokale for

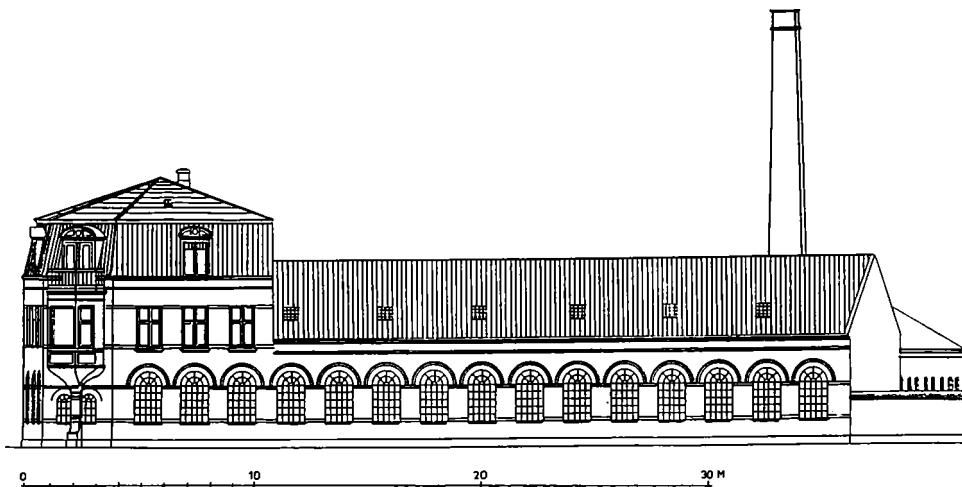

Fig. 11. Tegning fra 1907 af facadeforslag mod Jernbanegade. Hjørnet til venstre blev udført i lidt ændret skikkelse til det, vi kender i dag efter et nyt forslag fra 1908. (Roskilde kommunes tekniske forvaltning, sag vedr. matr. nr. 9).

en dampmaskine, da butikken ikke var udlejet.

I 1951 solgte V. Petersen sin andel af Roskilde Maskinfabrik til Emil Andersen, der drev den videre til sin død i 1955. Herefter overtog hans søn, Georg Andersen, driften, og han har siden 1984 sammen med sønnen, Jens Andersen, stået som ejer.

I tidens løb har virksomheden været en alsidig maskinfabrik, som foretog og stadig foretager maskinreparation, installation af kedel- og centralvarmeanlæg og bygning af forskellige jernkonstruktioner. Det har først og fremmest været til kunder fra Roskilde og omegn. Der er f.eks. leveret arbejde til Gasværket, Svineslagteriet, Sygehuset, Sct. Hans Hospital, Domkirken, Spritfabrikken, lysmaster til Stændertorvet, den tidligere gangbro over Køgevej og til byens vejanlæg i øvrigt. Der har også været udført arbejder i Københavns omegn, på Lolland og i Jylland, samt leveret maskiner til forskellige

slagterier, bl. a. i Ringsted.

Maskinfabrikken i dag

Som fabriksanlægget står i dag, med dets høje skorsten er det ganske karakteristisk for middelstore maskinfabrikker fra begyndelsen af dette århundrede. Desuden er der resterne af de to længer fra den gamle gård.

Bortset fra at der i 1932-33 blev tilføjet en kvist, står bygningsanlægget med fabrik, direktørbolig og butikslokale så godt som uændret siden opførelsen i 1907-08. Men i oktober 1986 meldte ønsket om ændringer sig.

Selv om virksomheden fortsat er i gang, er arbejdsprocesserne forandret gennem de sidste årtier. Det komplicerede smedearbejde i værkstedet er i stadig større grad blevet afløst af montagearbejde på byggepladser og af vedligeholdelsesarbejder. Maskinerne i fabrikkens store hal står uvirksomme, og varelageret bliver stadig mere overflødig.

Fig. 12. Roskilde Maskinfabriks arbejdsstah. På ambolten står skrevet med kridt: 19/9 1905.

I forreste række lige bag jernringen til højre står Aage Mortensen som nybagt svend med sit svendestykke, en rørskræver, på skulderen. Bortset fra soldatertiden har han arbejdet på Roskilde Maskinfabrik fra 1900-18.

Om billedet har Aage Mortensen kunnet oplyse følgende. Manden med saven forrest til venstre er gamle modelsnedker Olsen, der har været ansat i firmaet før Nielsen og Olsen overtog det. Ved siden af ham står lærling Poul Ravn med en røklub på skulderen. Han fik senere stilling i D.F.D.S. Den tredje i rækken med hammeren er arbejdsmand Skovgaard Møller. Lige bag ambolten står smed Hermann. Hans navn mindede om »herremand«, og derfor blev han kaldt »godsejerer«. Dernæst er der smed H. P. Petersen, som arbejdede hele sit liv på maskinfabrikken. Han står med et stykke vinkeljern til en vægkonsol. Næste mand med en fil i armen hed Junker. Ved siden af ham står Aage Mortensen, som i øvrigt senere fik stilling på Sci. Hans Hospital og herefter på Boserup Sanatorium. Sidste mand med svensknøglen på skulderen er smed Julius Petersen. Han kom ud at sejle på Middelhavet.

I midterste række er første mand til venstre den 16-årige lærling Emil Andersen, der på det tidspunkt ikke kunne vide, at han i 1925 sammen med smed Vilhelm Petersen, manden skråt bag ham med bowlerhatten, selv skulle blive ejer af fabrikken, og at hans søn Georg Andersen, der er opkaldt efter hans far, lokomotivfører Georg Andersen, i 1965 skulle efterfølge ham. Ved siden af Emil Andersen står den daværende indehaver af firmaet, maskinfabrikant Nielsen. Hans kompagnon Olsen er mærkeligt nok ikke med på billedet. De to havde sejlet sammen som unge. Ved siden af ham står lærling Alfred Jensen. Der senere kom til DSB, og som den sidste i rækken er lærling Harald Iversen, der som svend fik arbejde hos Burmeister & Wain.

I tredje række længst til venstre står som nævnt smed Vilhelm Petersen. Han ligner en overordnet, men var det ikke. Inden fotograferingen var han smuttet hjem for at pynte sig, hvad de andre »var godt gale over«. Ved siden af ham står smed Larsen, der omkom under arbejde på Islevbrovandværket, hvis tugkonstruktion styrtede sammen over ham. Nr. 3 hed Hansen, nr. 4 William Petersen, og nr. 5 Anton Christensen. Nr. 6 med malerbøtten er arbejdsmand Carl Hansen, der senere fik stilling på det offentlige slagtehus. Så følger lærling Hans Egede Conradsen, hvis far var forpagter på Jomfruklostret, og yderst til højre en ung svend, der hed Jensen. (Roskilde lokalhistoriske arkiv).

Fig. 13. Emil Andersen og Vilhelm Petersen der ejede Roskilde Maskinfabrik fra 1925 til 1951/55. (Roskilde. 675 Aars Jubilæum, bd. 2, s. 61).

Fig. 14. Georg Andersen overtog maskinfabrikken efter sin fars død i 1955 og driver nu virksomheden sammen med sin søn, Jens Andersen. (Foto Jesper Jensen, 1988).

Fig. 15. Hallen med de mange værkstedsbænke på Roskilde Maskinfabrik 1934. (Roskilde lokalhistoriske Arkiv).

Til gengæld står der nu nye transportable værktøjer, varevogne og pick-up'er i den lille værkstedsbygning bag maskinhallen, parat til at bringe smede ud til byggepladserne i byen og den nærmeste omegn, og det er indlysende, at maskinhallen kan anvendes til andre formål, der vil være mere rentable.

På dette tidspunkt henvender ejerne sig til Roskilde kommune for at få en principiel godkendelse til at ombygge og anvende maskinhallen til kontorer eller butikker. Det er ejernes ønske, at facaderne skal bevares, så den gamle maskinfabrik fortsat kan opleves sammen med stationen og det åbne jernbaneterræn.

I Roskilde har der allerede i en del år verseret en debat om bevaring af de gamle industribygninger fra industrialismens barndom. Det er imidlertid ikke

kun industribygninger, der er bevaringsværdige. Kommunens byplanlæggere og bygningsinspektorat bliver flere gange hver eneste måned draget ind i spørgsmål om bevaring eller fredning af gamle bygninger. Samtidig er byens politikere meget interesserede i at bevare købstadsmiljøet. Især efter den hårde medfart man gav den gamle bymidte med 1950ernes og -60ernes forretningsbyggeri.

Derfor har der i de sidste tre år eksisteret et tæt samarbejde mellem Roskilde kommune og Roskilde Museum. Der er indgået en aftale om, at alle nedrivnings-sager og andre sager, hvori der kan være bevaringsinteresser, sendes til museet til udtalelse. Da kommunens byplanlæggere fik henvendelsen fra maskinfabrikens ejere, skyndte man sig derfor over på den anden side af gaden til museet.

Fig. 16. Fabrikshallen fotograferet i 1974. (Nationalmuseets Industriregistrering).

Museet indsamlede kulturhistorisk materiale og indhentede desuden udtalelser fra Nationalmuseet og Industrimuseet i Horsens. På det grundlag har maskinfabrikens ejere, Roskilde Museum og Roskilde kommune aftalt at holde hinanden gensidigt orienteret om projektets udvikling: fra maskinhal til kontor eller butik.

Roskilde kommune har desuden vedtaget at lave en *facadelokalplan* for den karré, hvori maskinfabrikken ligger. En *facadelokalplan* vil sikre, at kommunen skal godkende alle ændringer i bygningernes facader og tage. Dvs. at alle ændringer af en facade vedr. konstruktion, materialer, farve og skiltning m.v. skal underkastes lokalplanens bestemmelser om at bevare kulturhistoriske værdifulde

bygninger og styrke bygningernes arkitektoniske udtryk.

Lokalplanen er endnu ikke vedtaget – det tager ca. et år at komme igennem hele proceduren. Hvis dette frivillige samarbejde i mellemtiden ikke skulle fungere, og bevaringen af facaderne ikke umiddelbart kan sikres, har byrådet mulighed for at »nedlægge et § 17 forbud«. Det betyder, at byrådet med hjemmel i kommuneplanlovens § 17 kan stoppe enhver ændring af en bygning og enhver ny anvendelse af bygningen, i et år. Efter et år falder forbuddet væk, og det er byrådets opgave til det tidspunkt at have udarbejdet en lokalplan for området.

Foreløbig går sagen dog videre på grundlag af aftalen imellem maskinfabrikken, museet og kommunen. Og der

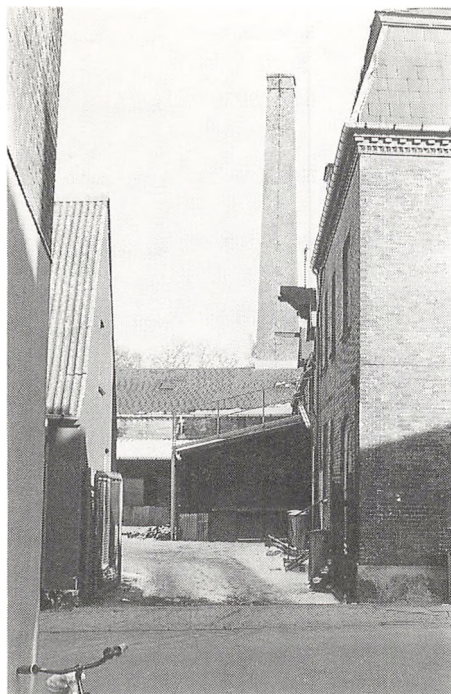

Fig. 17. Porten til maskinfabrikken set fra Hersegade. (Foto Bent Oslev 1987).

er mange uløste spørgsmål endnu. Er det f.eks. realistisk at forestille sig skorstenen bevaret? Den er ikke i brug mere, og det koster mange penge at holde den i forsvarelig stand.

Hvad med den gamle kedel fra 1907 og essen? Skal det skrottes eller bevares og i givet fald hvordan?

Er det muligt og ønskeligt at gennemføre en egentlig fredning (frivillig og uden erstatning) efter ombygningen, f.eks. for derved at spare ejendomsskatterne og få penge til vedligeholdelse af skorstenen. Historien er slet ikke slut – så måske man om et par år, når man alligevel sidder i toget mod Korsør, og det starter fra Roskilde station, skulle kaste blikket nord, ud på Jernbanegade og se, hvordan det går!

Museers interesse i lokalplaner

Det samarbejde mellem Roskilde Museum og Roskilde kommune, som er beskrevet i det foregående afsnit, gælder ikke kun lokalplanen ved Roskilde Maskinfabrik, som i skrivende stund netop

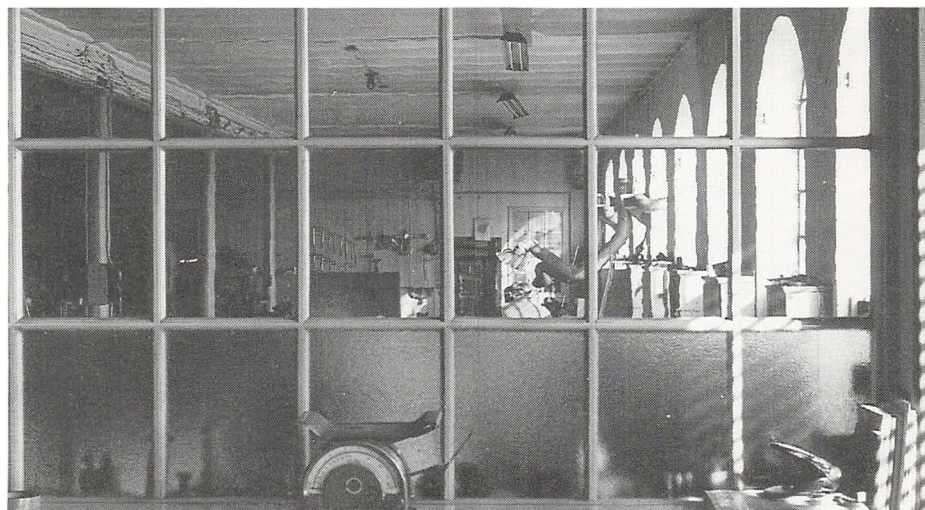

Fig. 18. Administration og papirarbejde foregår i »buret«. Herfra kan man se ind i maskinhallen. (Foto Bent Oslev 1987).

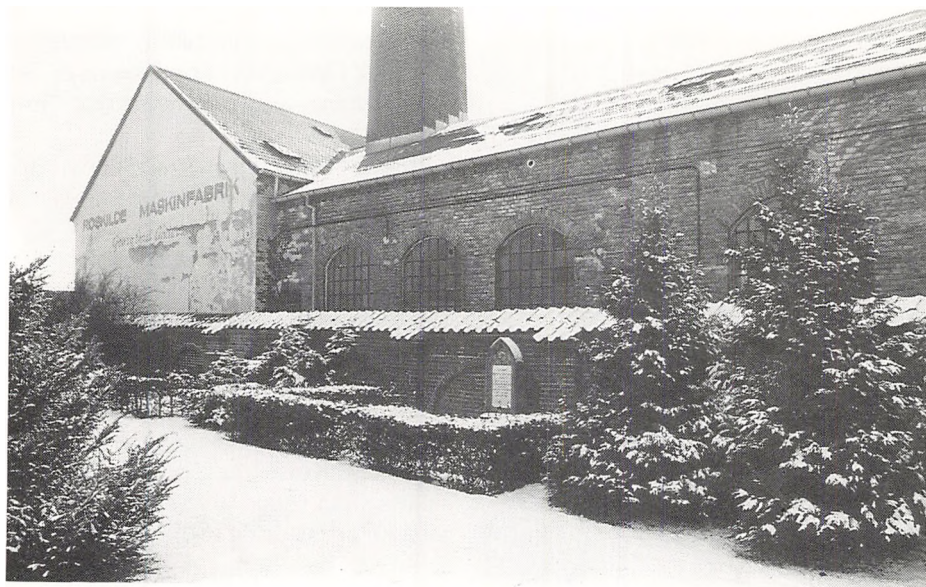

Fig. 19. Maskinfabrikken ligger i skellet ind mod Gråbrødre Kirkegård. Der finder ikke mere begravelse sted på kirkegården, som nu fungerer som en stor åben park midt i byen. (Foto Bent Oslev 1987).

Fig. 20. S sammensat billede der viser Jernbanegade set fra perronen på Roskilde Station. Yderst til venstre rejser kirketårnet på Vor Frue Kirke sig; dernæst følger facaderne på bygningerne i Jernbanegade. Midt i billedet munder Hersegade ud i Jernbanegade, og man kan her skimte Roskilde Domkirke med et ene

er ved at skulle vedtages af byrådet. Samtlige lokalplaner, som kommunen udarbejder, sendes til udtalelse hos museet.

Den nuværende bølge af forståelse for den nyere tids historie og den nyere tids bygninger giver museerne lejlighed til at komme i et tæt samarbejde med kommunerne. Museerne, bevaringsforeninger og andre interessegrupper kan tage initiativer til bygningsbevaringer, men det er kommunerne der har midlet, lokalplanen, til at gennemføre bevaringerne.

Lokalplanen er en særlig slags »bygge-lov«, som kommunalbestyrelsen kan vedtage for et afgrænset område. Lokalplanen er et politisk styringsredskab. Så godt som alle emner, der omhandler et områdes fysiske udformning, kan der vedtages bestemmelser om i en lokalplan, altså bevarelse af arkitektonisk og kulturhistorisk værdifulde bygninger, haveanlæg m.v. Man taler direkte om »bevarende lokalplaner«.

Kommunalbestyrelsen vedtager en lo-

kalplan to gange. Med den første vedtagelse godkendes planen af kommunalbestyrelsen. Dernæst følger offentlighedsfasen, hvor enhver har ret til at komme med indsigelser imod planen, og hvor de øvrige offentlige instanser har lokalplanen til udtalelse. Med den anden vedtagelse justerer kommunalbestyrelsen lokalplanen efter indsigelser og kommentarer fra offentlighedsfasen.

Det er ikke gennem lovgivningen krævet, at museerne automatisk skal have lokalplanerne til udtalelse, så museerne skal normalt selv holde sig orienteret gennem dagspressen, eller henvende sig til kommunerne for at få et samarbejde igang.

For Roskildes vedkommende præsenteres lokalplanerne for museet allerede før byrådets første vedtagelse. Dvs. at museet er med fra starten, når en lokalplan udarbejdes.

Egentlige fredninger skal naturligvis fortsat gennemføres efter den gængse fredningsprocedure. Lokalplaner er ikke

af de to tårne og Margrethespiret. På hjørnet af Hersegade og Jernbanegade ligger til højre Roskilde Maskinfabrik med hjørnebygning, maskinhal og skorsten. Til højre for Maskinfabrikken ligger Græbrødre Kirsegård, og til slut i billedet anes posthuset ved stationsbygningen. (Foto Bent Oslev 1987).

beregnet som et redskab for fredninger, idet de specielle spørgsmål, der rejser sig med hensyn til erstatninger m.v., ikke varetages gennem det kommunale system.

Interessen for bevaringsproblematikken har medført, at der gennemføres

mange kurser om emnet for de kommunale byplanlæggere. Det ville være en oplagt mulighed for museumsfolkene at deltage i disse kurser, for på den måde at lære planlægningsredskabet at kende og få skabt kontakterne til den kommunale administration.

Noter

- 1) Kortmateriale i artiklen: 1750-55, Frederik den V.s Atlas, bd. 37, kort 50; 1766, Rigsarkivet 1. afd, KTS. Vejdr. 1139, 1; 1790, Ehlers kort med fortegnelse.
- 2) Ang. beskrivelsen af Hersegade, se brandtaxation fra 1762, Roskilde Råd-stue 38.14, Frue Rohde, løbenr. 138-44. Ang. brandtaxationer til Hersegade 23, Østre Side, Frue Rohde, se år 1762 nr. 141; 1771 nr. 171; 1781 nr. 171; 1791 nr. 171; 1818 8. januar nr. 75/2; 1827 28. september nr. 1; 1837 3. august nr. 3; 1841 8. juli side 206 venstre side; 1867 5. juni side 130 midt; 1875 nr. 146.
- 3) Fang, F.: Hersegade, Jul i Roskilde 1941, side 15.
- 4) Ang. folketællinger til Hersegade 23, Roskilde Købstad, Frue Rohde, se år 1787 matr. nr. 171, løbenr. 185; 1801 matr. nr. 171; 1825 Hersegade S. Lorentsen; 1834 matr. nr. 171; 1845 matr. nr. 171; 1850 matr. nr. 171; 1855 matr. nr. 171; 1860 matr. nr. 171; 1870 matr. nr. 171; 1880 matr. nr. 171; 1890 matr. nr. 9; 1901 matr. nr. 9.
- 5) Jul i Roskilde 1925 side 23, 1941 side 16, Roskilde lokalhistoriske arkivs personregister.
- 6) Det følgende bygger på Nationalmuseets Industriregistrering og oplysninger fra disse trykte kilder: Dansk Arbejde 1964, side 181 ff; Fang, F.: Hersegade, Jul i Roskilde 1941, side 16; Flensborg, A.: Roskilde. Vor By i 1934, Roskilde 1934 (Roskilde Turistforening) side 117; (red. M. K. Gudmundsen:) Dansk Handel og Industri, bd. 1, Odense 1936, side E 5-E 6; Oslev, B. og G. Rung: Roskilde Maskinfabrik og bestræbelserne for bevaring, Fabrik og bolig 1987/1, side 14-22; (red. B. Kinck Petersen:) Roskilde, 675 Aars Jubilæum, 1263-1943, bd. 2, side 60-61; Roskilde Avis 31. 10. 1935, 19.10. 1944; Roskilde Dagblad 29.10. 1935, 1.11. 1935; Roskilde Socialdemokrat 29.10. 1935; Roskilde Tidende 29.10. 1935, 2.1. 1965; Strømstad, P.: En registrering af danske fabrikker, Industrialismens bygninger og boliger 1975/1, side 37-44.
- 7) Dansk Tarifforening, Tarifrisiko nr. 4034 den 4.4. 1908, Erhvervsarkivet.
- 8) Roskilde kommunes tekniske forvaltning, sagen vedr. Jernbanegade 9 - Hersegade 23, matr. nr. 9.

Tyske flygtninge og sårede soldater i Roskilde under besættelsens slutning 1945

Af Ole Jørgensen.

De tyske flygtninge, der kom til Roskilde i de sidste måneder af 2. verdenskrig, er et sjældent omtalt kapitel i byens historie. Ikke fordi man forsøgte at undgå at yde den nødvendige humanitære hjælp, men myndighederne og befolkningen i Roskilde, som i det øvrige Danmark, fortrængte måske i nogen grad flygtningenes tilstedeværelse.

Baggrunden for den overvældende tyske flygtningestrøm til Danmark var følgende: I foråret 1945 var det nazistiske Tyskland på sammenbruddets rand. I vest rullede de engelske og amerikanske hære frem ved Rhinen, og den 13. januar 1945 startede russerne en storoffensiv på østfronten. Ved denne offensiv var store tyske styrker blevet isoleret i Kurland (en del af Letland), Østpreussen og Danzig-området.

Offensiven fra øst skabte stor angst hos civilbefolkningen. Mange forlod i hast hus og hjem og flygtede over hals og hoved ved lyden af russernes kanoner og synet af deres egne troppers tilbagetrækning¹⁾.

Denne »sidste-øjebliks-reaktion« skabte et utroligt kaos på alle veje. Ikke alene måtte flygtninge søge ly for de russiske flyvemaskiner, men også vige for de tyske militærtransporter, der altid havde første ret på vejene.

Fra den russiske storoffensiv i begyn-

delsen af 1945 og frem til krigens slutning flygtede eller deporteredes ialt ca. 12 mill. tyskere vestpå og blev dermed afskåret fra deres hjemegn²⁾. Hovedparten flygtede ad landevejene og overgav sig til den fremrykkende vestfront. En mindre del – ca. 2,1 mill. mennesker – evakueredes sammen med sårede tyske soldater med den tyske flåde væk fra Østersø-området. Ca. 1% overlevede ikke flugten³⁾.

I løbet af 115 dage deltog ca. 790 skibe i alle størrelser i evakueringen af de hundredtusinder af tyske flygtninge og sårede soldater fra østersøhavnene fra Königsberg til Stettin, ja selv fra små fiskerlejer og den åbne strand⁴⁾.

Den første bølge af flygtninge kom i februar-marts 1945, i forbindelse med Oder-Neisse liniens fald, og bragte ca. 170.000 mennesker til Danmarks havne. Den næste bølge kom i april-maj 1945 og den bragte over 100.000 flere hertil⁵⁾.

For at forhindre tyskerne i at bruge de danske kulreserver, som lå i Sydhavnen, til flygtningetransport, forsøgte modstandsbevægelsen at stoppe flygtningestrømmen ved at blokere havneindløbet mellem Nyhavn og Knippelsbro⁶⁾.

Den 15. marts 1945 havde tyskerne beslægt 15 danske handelsskibe, og den 8. april 1945 stak 22 Switzer både til Sverige for at undgå beslaglæggelse. Den 16. april 1945 beslaglagde tyskerne

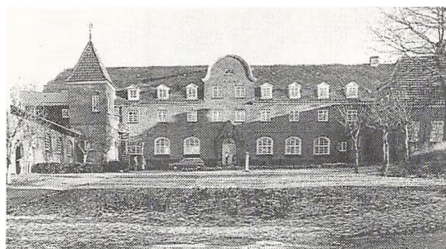

Fig. 1. Roskilde Højskole set forfra, den husede ca. 350 tyske flygtninge i ca. 8 måneder i 1945. (Foto Flemming Rasmussen).

90.000 tons kul, der skulle bruges til fragten af flygtninge⁷⁾.

I de første dage i maj 1945, inden tyskerne kapitulerede, væltede det ind med flygtninge og regulære tyske tropper der ikke havde overgivet sig. Den 6. maj 1945 hentede skibe af alle typer ikke mindre end 43.000 flygtninge og soldater fra halvøen Hela nord for Danzig til København. Ved ankomsten var presset så stort, at skibene satte de evakuerede af på forterne ud for Amager⁸⁾.

Forholdene ombord på flygtningeskibene var katastrofale, især på det hygiejniske område. Lægehjælp ydedes først og fremmest til de sårede soldater. Flygtninge kom i anden række og mange døde under overfarten. De døde blev to og to lagt i sækkelærredsposer fyldt med brosten og sænket ud over skibssiden⁹⁾.

Allerede i februar 1945 var indledt en diskussion mellem rigsbefuldmægtigede dr. Verner Best og direktør i udenrigsministeriet Niels Svenningsen omkring antallet af flygtninge og sårede soldater, Danmark var i stand til at modtage¹⁰⁾.

Fra dansk side blev der stillet krav om, at samtlige danske KZ-fanger blev hjemsendt inden egentlige forhandlinger kunne begynde.

Hvad der yderligere forværrede forhandlingssituationen var, at danske læger

for at hjælpe de tyske flygtninge, krævede samtlige danske politibetjente og gendarmers sat på fri fod¹¹⁾.

Der blev fra tysk side i Danmark forsøgt at få de danske KZ-fanger frigivet et par måneder inden den egentlige kapitulaton, men den kaotiske situation i Tyskland forhindrede dette.

I takt med russernes sejr på østfronten steg flygtningestrømmen til Danmark, ved befrielsen den 5. maj 1945 var der ialt her i landet ca. 700.000 tyskere. De var fordelt på ca. 250.000 civile tyske flygtninge, og ca. 100.000 sårede soldater samt ca. 100.000 regulære kamptropper fra østfronten. Hertil skal lægges ca. 250.000 besættelsessoldater¹²⁾.

Flygtninge og sårede soldater i Roskilde.

Den 16. februar 1945 kom den første store transport af sårede tyske soldater til Roskilde. De blev i første omgang, uden nogen forhandling med de lokale myndigheder, placeret på Duebrødre skole. Inden udgangen af marts måned havde tyskerne desuden beslaglagt Absalon skole, Gråbrødre skole, Allehelgens skole, Sct. Jørgens skole, Teknisk skole og Handelsskolen. Tilbage til undervisningsbrug var ud over de private skoler kun Hedegårdens skole, Store Hede skole og Katedralskolen¹³⁾.

I klasserne måtte fritages for undervisning – de øvrige klasser fra de beslaglagte skoler blev fordelt over hele byen, og alle blot nogenlunde brugelige lokaler blev anvendt: Stiftsbiblioteket, Domprovstgården, Hotel Prindsen, Odd Fellow logen, KFUK, »Fjordvilla«, det sociale udvalgs lokaler samt Asylet i Bredgade¹⁴⁾.

Det stigende antal sårede soldater øgede presset på de allerede beslaglagte

skoler, og det blev nødvendigt yderligere at inddrage det gamle epidemisygehus i Bredgade samt barakkerne ved Sct. Jørgens skole og i Boserup skov til rekonvalcenter.

Hvor mange sårede soldater, der kom til Roskilde i krigens sidste måneder, er næsten umuligt at få overblik over, men den 25. maj 1945 skriver Roskilde »Socialdemokrat«, at der stadig er 1.500 tyskere i byen – 700 lettere sårede og 800 hårdt sårede. Derudover har der været et tysk plejepersonale på ca. 150 læger, sygeplejersker og sanitetsfolk.

Foruden de sårede tyske soldater kom også civile flygtninge – mest kvinder og børn til Roskilde.

Flygtningene blev fra marts måned 1945 interneret på Roskilde Højskole og »Christinalyst« – forvaltergården på Ledreborg Gods. Begge lejre blev administreret af Roskilde Kommune.

Roskilde Højskole husede i en periode op til 315 flygtninge, mens der på »Christinalyst« var plads til ca. 150 flygtninge.

De internerede førte en ret anonym tilværelse i lejrene. Det var forbudt den lokale befolkning at have nogen som helst samkvem med flygtningene. Roskildes daværende socialudvalgsformand Aksel Kruse og læge dr. Hjort var de

eneste uden for lejrene, der havde jævnlig kontakt med flygtningene. Kruse sørgede for forplejningen – mad, tøj, medicin og andre fornødenheder, og dr. Hjort tilså ofte flygtningene i lejrene¹⁵⁾.

Helbredstilstanden hos de civile flygtninge på Roskilde-egnen var rimelig god, set i forhold til resten af landet, de blev tilset flere gange ugentlig af en læge fra Roskilde. Imidlertid havde de lige været på en udmarvende flugt, hvor de kun havde taget det mest nødvendige med sig, og været udsat for sult og strabadser.

Desuden var de indkvarteret under træne forhold med mange mennesker i små rum.

De store åbne latriner betød en konstant risiko for tyfus og andre epidemiske sygdomme. Den 11. juni 1945 blev der konstateret to tilfælde af tyfus, et på Roskilde Højskole blandt flygtningene, og et på lazarettet på Absalon skole. Der blev taget alle forholdsregler for at sygdommen ikke skulle sprede sig, de syge blev isoleret, og kredslægen udstedte badeforbud i Roskilde Fjord. Den 2. juli 1945 kom endnu et tilfælde af tyfus, det var en yngre håndværker fra Ny Himmelev. Han havde ikke været i forbindelse med flygtningene, men været beskæftiget ved fjorden, så badeforbudet blev yderligere indskærpet.

Den 1. august 1945 var man oppe på 6 tilfælde af tyfus, det sidst tilkomne på Teknisk skole, men selv om der blev foretaget omfattende vaccinationer, dukkede der stadig nye tilfælde op.

I begyndelsen af august 1945 udbrød der difteri hos flygtningene på Højskolen, og fra den 13. til den 17. august 1945 blev der konstateret 14 tilfælde af difteritis i hele Roskilde-området, hvilket resulterede i en omfattende vaccination af både flygtninge og den fastboende befolkning.

Fig. 2. »Christinalyst« forvalterboligen på Ledreborg gods, der var hjem for ca. 150 flygtninge fra februar 1945 og et år frem.
(Foto Flemming Rasmussen).

I perioden marts-juli 1945 døde der ca. 10.000 tyske flygtninge i Danmark¹⁶). De fleste blev begravet i ukendte grave.

Anderledes gik det i de lejre Roskilde administrerede, der var der kun et dødsfald, og det var en ældre mand, der blev begravet på Allerslev kirkegård. I det hele taget var der stor forskel på lejrene hvad angik lejrledelse, lejrenes størrelse og flygtningemassens sammensætning.

Foruden de tyske flygtninge var til Danmark kommet flygtninge og soldater fra de tyskallierede lande. Folk af tyskerne havde transporteret herop til brug for forskellige arbejdsopgaver. I Roskilde var 300 sådanne ungarske soldater indkvarteret i en kort periode (13. april-15. maj 1945) dels på Haraldsborg Husholdningsskole dels i bivuak på Vigen Strandpark¹⁷).

Som det fremgår af det foregående var næsten alle indkvarteringsmuligheder i Roskilde taget i brug ved slutningen af besættelsestiden. Medregnes skal også ca. 1000 kampklare tyske tropper fra østfronten, som havde indlogeret sig forskellige steder i byen foruden i Boserup skov, på Kattinge værk og vandrerhjemmet »Hørgården«.

Hjemsendelsen

Vendepunktet kom den 5. maj 1945, da de tyske besættelsestropper begyndte at gøre klar til hjemrejse.

De allierede havde fremlagt en køreplan for rømningen af Danmark. I første omgang skulle de regulære tyske tropper og internerede soldater (fanger) hjemsendes, idet de skulle være med i oprydningen af det sønderbombede Tyskland. Dernæst de sårede tyske soldater, der blev raskmeldte, samt flygtninge med slægtninge eller bopæl i Vesttyskland. Til

Fig. 3. Udsnit af Sct. Jørgensskole, set fra den gamle skolegård. (Foto Flemming Rasmussen).

sidst de egentlige fordrevne flygtninge.

Tyskernes hjemrejse kom således til at tage tid. Få dage efter kapitulationen blev kasernen på Helligkorsvej rømmet for regulære tyske tropper, tilbage var dog en del sårede. Til kasernen flyttede man desuden de sårede soldater, der var indkvarteret på de beslaglagte skoler i byen.

Allehelgen skole kunne derefter bruges som kaserne, først for frihedsbevægelsens soldater fra den danske brigade i Sverige, senere af 4. regiment, mens Sct. Jørgensbjerg skole blev interneringslejr for de ca. 250 mennesker, som modstandsbevægelsen havde arresteret.

Den 16. maj 1945 sørgede tyske minører for at demontere de ca. 6000 landminer, tyskerne tidligt samme år havde udlagt omkring Kattinge værk, hvor værnemagten havde haft reservekommandocentral og omkring deres våbenarsenal og ammunitionsdepot i Boserup skov. Minerne blev kørt til Kongehøjen på Bognæs og den 2. august sprængt i luften¹⁸).

Den 10. juli begyndte hjemsendelsen af de sårede tyske soldater, der var blevet samlet på kasernen. Ca. 100 mand blev dagligt sendt afsted til en opsamlingslejr i Værløse, og snart kunne garnisonen, der midlertidigt var blevet indkvarteret på

Allehelgens skole, tage kasernen i brug. Endelig den 16. august blev de resterende 300 sårede soldater, der til sidst havde været indkvarteret på Absalon skole og Teknisk skole, sendt med lazarettog til Tyskland.

Efter næsten 8 måneders kaos for det kommunale skolevæsen, hvor kun den mest nødvendige undervisning var blevet givet, kunne undervisningen i løbet af september-oktober måned genoptages på de kommunale skoler.

Men de civile flygtninge indkvarteret på Roskilde Højskole og »Christinalyst« var her endnu. De allierede myndigheder hjemsendte de flygtninge, der havde familie, slægtninge eller bopæl i Vesttyskland¹⁹⁾.

Den 23. november kunne de 300 tilbageværende flygtninge på Roskilde Højskole sendes til Melby-lejren ved Liseleje i Nordsjælland. Højskolen kunne herefter genoptage sit vinterkursus²⁰⁾.

Først det følgende år – den 14. marts – blev de 150 flygtninge fra »Christinalyst« overflyttet til Kløvermarkslejren på Amager.

Da befrielsen kom den 5. maj 1945, var der ca. 300.000 civile tyske flygtninge i Danmark fordelt på 1.100 indkvarteringer, men i løbet af 1945-46 blev de alle samlet i nogle færre, men større lejre som f.eks. Oksbøl, Ålborg, Kløvermarken og Melby o.m.a. I Oksbøl som var den største, var der ca. 35.000 flygtninge der boede i de tidligere militærbarakker. Lejrene blev administreret af Statens Civile Luftværn.

Hertil skal yderligere lægges 65 lejre med ca. 30.000 vestlig-allierede flygtninge og soldater fra Frankrig, Belgien, Holland, Polen o.m.a., som tyskerne havde brugt til arbejdskraft eller andet, disse lejre blev administreret af Dansk Røde

Fig. 4. En del af barakkerne bag ved Sct. Jørgensskole, begge steder var der tyske soldater i en periode, og efter krigen de internerede mennesker der var arresteret af modstandsbevægelsen. (Foto Flemming Rasmussen).

Kors²¹⁾.

Som et punktum for de sårede soldaters ophold i Roskilde blev der i barakkerne i Smedegade (bag Sct. Jørgensbjerg skole) holdt auktion over tyskernes efterladenskaber fra kasernen og skolerne²²⁾.

Højskoleforstander Hjalmar Gammelgård, der fungerede som lejrleder på Roskilde Højskole, beretter i årsskriftet »Arbejderhøjskolen«, at han så det som sin vigtigste opgave at opdrage flygtninge til demokrati. Han erkendte dog, at det under omstændighederne var en næsten umulig opgave. Han oprettede lejrråd, det mødtes to gange ugentlig for at diskutere de løbende problemer.

Da mange af flygtningene var børn, oprettede Hjalmar Gammelgård børnehaver og skole. I det hele taget forsøgte Hjalmar Gammelgård at mildne lejropholdet for de mange ofte ulykkelige mennesker ved at oprette sangkor, diskussionsgrupper og holde foredrag. Forfatteren Arne Gammelgård udsendte i 1950erne et spørgeskema blandt nulevende tyske flygtninge, der kom til Danmark i slutningen af krigen. Ud fra besvarelserne konkluderer han, at flygtningene var fulde af lovord over den måde man i

Danmark klarede flygtningeproblemet. Samtidig var der i besvarelsene mange bitre kommentarer til den lokale befolk-

nings holdning til flygtninge – det åbenlyse had, hånsord og i enkelte tilfælde spytklatter²³).

Noter.

1. Jvf. Arne Gammelgård: »Mennesker i Malmstrøm«, tyske flygtninge i Danmark, s. 17.
2. Ibid. s. 37.
3. Ibid. s. 30.
4. Ibid. s. 20.
5. Ibid. s. 28.
6. Ibid. s. 28.
7. Ibid. s. 28.
8. Ibid. s. 29.
9. Ibid. s. 22.
10. Ibid. s. 27.
11. Ibid. s. 27.
12. Ibid. s. 13, 30, 32, 33, 34, 39, samt Flygtninge i Danmark 1945-1949 s. 26 og frem.
13. Roskilde Tidende 6. marts og 3. april 1945, samt beretning fra Roskilde købstads skolevæsen 1946.
14. Roskilde Tidende 4. juni 1945.
15. Interview med tidligere Socialudvalgsformand Aksel Kruse, Hedegade 80, Roskilde. Juni 1985.
16. Roskilde Tidende 6. august 1945.
17. Roskilde Tidende 18. maj 1945.
18. Roskilde Tidende 11. maj og 4. juni 1945.
19. Hjalmar Gammelgård, årsberetning, Roskilde Højskole dec. 1945.
20. Årsberetning, Roskilde Højskole samt Roskilde Tidende 28. juni 1945.
21. Flygtninge i Danmark 1945-1949, s. 26.
22. Roskilde Socialdemokrat 17. oktober 1945.
23. Arne Gammelgård, Mennesker i Malmstrøm.

Roskilde Museum

Museets udstillingsbygning:

Sankt Ols Gade 18, 4000 Roskilde.

Åbningstider:

1. sept.-31. maj

hverdage kl. 14-16

søn- og helligdage kl. 14-17

1. juni-31. aug. samt

påske, efterårsferie og jul

alle dage kl. 11-17.

Entré:

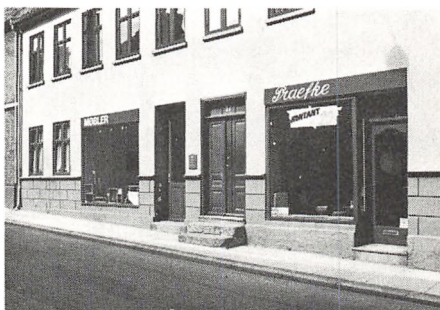
Voksne kr. 5,-.

Børn gratis adgang.

Museets kontor:

Sankt Ols Gade 17, 4000 Roskilde.

Tlf. 02 36 60 44.

Roskilde Museums Købmandsgård

Brdr. Lützhøfts Eftf.

Ringstedgade 6-8, 4000 Roskilde.

Tlf. 02 35 00 61.

Åbningstider for købmandsgården:

hverdage kl. 11-17

lørdage kl. 9-13

1. juni-31. aug. også

søndage kl. 11-17.

Gratis adgang på købmandsgården:

Grupper bedes venligst aftale besøg i forvejen.

Roskilde Museums bestyrelse

1.1. 1988

Borgmester Henrik Christiansen (formand)
Roskilde Kommune
Fondens Bro, 4000 Roskilde

Amtsrådsmedlem, socialrådgiver Lis Rasmussen (næstformand)
Markvangen 4
Assenløse, 4130 Viby Sj.

Fhv. bankdirektør S. A. Pedersen
Odensevej 39
Himmelev, 4000 Roskilde

Byrådsmedlem, assurandør Jan Alsgren
Holbækvej 22, 4000 Roskilde

Byrådsmedlem, studiektør Robert Astrup
Bjørneklovej 3, 4000 Roskilde

Amtsrådsmedlem, skoleinspektør Poul Christensen
Bakkevej 5, 4040 Jyllinge

Formand for menighedsrådet Ove R. Engholmer
Roskilde Domsogns Menighedsråd
Domkirkestræde 10
Postboks 92, 4000 Roskilde

Civ.ing., dr.phil. Vagn Jensen
Nakskovvej 9, Veddelev Strand
4000 Roskilde

Byrådsmedlem Inger Møller
Strandgårdsvej 36
Himmelev, 4000 Roskilde

Forfatterliste:

Palle S. Schiellerup
stud.mag.
Roskilde Museum

Jens M. Ulriksen
stud.mag.
Roskilde Museum

Mette Høj
cand.mag., museumsinspektør
Roskilde Museum

Vivian Etting
cand.mag., museumsinspektør
Sydsjællands Museum

Michael Andersen
cand.mag., museumsinspektør
Roskilde Museum

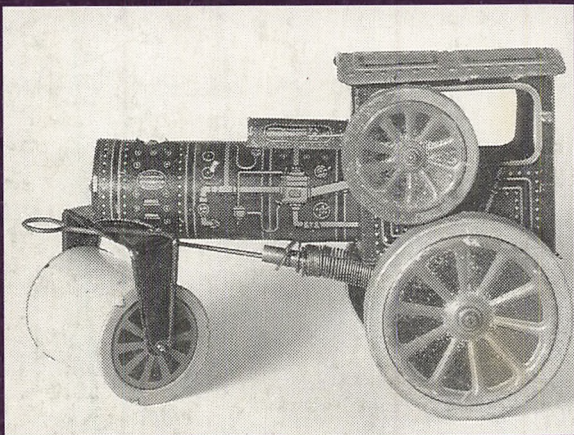
Anne Birgitte Eriksen
stud.mag.
Roskilde Museum

Per Karlsson
cand.mag., museumsinspektør
Roskilde Museum

Grete Rung
mag.art., museumsinspektør
Roskilde Museum

Bent Oslev
arkitekt m.a.a.
Roskilde Kommune

Ole Jørgensen
cand.techn., soc.

ISBN 87-88563-08

ISSN 0107-x

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK